

Univerzita Hradec Králové

Pedagogická fakulta

Katedra českého jazyka a literatury

Válka očima ženských memoárů

Bakalářská práce

Autorka:	Sandra Foffová
Studijní program:	B7507 Specializace v pedagogice
Studijní obor:	Český jazyk a literatura se zaměřením na vzdělávání Ruský jazyk se zaměřením na vzdělávání
Vedoucí práce:	doc. PaedDr. Alena Zachová, CSc.
Oponent práce:	Mgr. Kateřina Kubanová

Zadání bakalářské práce

Autor: Sandra Foffová

Studium: P17P0440

Studijní program: B7507 Specializace v pedagogice

Studijní obor: Český jazyk a literatura se zaměřením na vzdělávání, Ruský jazyk se zaměřením na vzdělávání

Název bakalářské práce: **Válka očima ženských memoárů**

Název bakalářské práce AJ: The war through the eyes of female memoirs

Cíl, metody, literatura, předpoklady:

Bakalářská práce se zaměřuje na memoárovou literaturu žen, které přežily druhou světovou válku, na analýzu a interpretaci jejich děl, ve kterých zachycují své zkušenosti a očitá svědectví - vývoj perzekuce Židů, pobyt v ghettu a koncentračním táboře, návrat do normálního života a následné psychické újmy. Cílem práce je přiblížit čtenáři pocity a emoční prožívání těchto žen tak, jak nám jsou prostřednictvím textu sdělovány. Klíčová slova: druhá světová válka, Židé, ženy, memoárová literatura, antisemitismus, perzekuce, holocaust

BARŠA, Pavel. Paměť a genocida: úvahy o politice holocaustu. Praha: Argo, 2011. BAUMAN, Zygmunt. Modernita a holocaust. Praha: Sociologické nakladatelství, 2010. KOR, Eva Mozes a Lisa ROJANY-BUCCIERI. Děti, které přežily Mengeleho: zpověď dvojčat Evy a Miriam. V Praze: Grada, 2015. PERERA, Sylvia Brinton. Komplex obětního beránka: mytologie stínu a pocitu viny. Brno: Emitos, 2010. STERN FISCHEROVÁ, Viola a Veronika HOMOLOVÁ TÓTHOVÁ. Mengeleho děvče: skutečný příběh ženy, která přežila čtyři koncentrační tábory. Přeložil Václav KRÁLÍČEK. Praha: Ikar, 2017.

Garantující pracoviště: Katedra českého jazyka a literatury,
Pedagogická fakulta

Vedoucí práce: doc. PaedDr. Alena Zachová, CSc.

Oponent: Mgr. Kateřina Kubanová

Datum zadání závěrečné práce: 14.12.2018

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracovala pod vedením doc. PaedDr. Aleny Zachové, CSc. samostatně a uvedla jsem všechny použité prameny a literaturu.

V Hradci Králové dne

.....

Podpis autora

Poděkování:

Děkuji doc. PaedDr. Aleně Zachové, CSc., vedoucí mé bakalářské práce, za profesionální přístup, podnětné připomínky a trvalou vstřícnost a ochotu. Dále bych ráda poděkovala mé rodině za podporu a pochopení.

Anotace

FOFFOVÁ, Sandra. *Válka očima ženských memoárů*. Hradec Králové: Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové, 2020. 61 s. Bakalářská práce.

Bakalářská práce se zaměřuje na memoárovou literaturu žen, které přežily druhou světovou válku, na analýzu a interpretaci jejich děl, ve kterých zachycují své zkušenosti a očitá svědectví – vývoj perzekuce Židů, pobyt v ghettu a koncentračním táboře, návrat do normálního života a následné psychické újmy. Cílem práce je přiblížit čtenáři pocity a emoční prožívání těchto žen tak, jak nám jsou prostřednictvím textu sdělovány.

Klíčová slova:

druhá světová válka, Židé, ženy, memoárová literatura, holocaust, antisemitismus, perzekuce

Annotation

FOFFOVÁ, Sandra. *The war through the eyes of women's memoirs*. Hradec Králové: Faculty of Education, University of Hradec Králové, 2020. 61 pp. Bachelor Degree Thesis.

The bachelor thesis focuses on the memoir literature of women who survived World War II, on the analysis and interpretation of their works in which they capture their experiences and eyewitness account – development of persecution of Jews, stay in ghetto and concentration camp, return to normal life and subsequent psychological harm. The aim of this work is to describe the readers' feelings and emotional experience as they are told through the text.

Key words:

The Second World War, the Jews, women, memoir literature, the Holocaust, anti-Semitism, persecution

Obsah

ÚVOD	8
1 HOLOCAUST	10
1.1 TÁBORY	11
2 MEMOÁROVÁ LITERATURA.....	13
2.1 ČASOVÉ ASPEKTY.....	14
2.2 PAMĚTI.....	14
2.3 DENÍK	15
2.4 TEMATIKA HOLOCAUSTU V MEMOÁROVÉ LITERATUŘE	17
2.5 VYBRANÁ MEMOÁROVÁ LITERATURA	20
3 ŽIVOT PŘED VÁLKOU	21
3.1 DOMÁCNOST.....	21
3.2 DĚTSTVÍ	22
3.3 SVÁTKY, KUCHYNĚ.....	24
3.4 JAZYK, ŠKOLA	26
4 NOVÉ ZÁKONY.....	26
4.1 KONEČNÉ ŘEŠENÍ.....	30
5 ŽIVOT V GHETTU	31
5.1 EVA	31
5.2 DITA.....	33
5.3 VIOLA	34
6 TRANSPORT	35
7 TOVÁRNA NA SMRT.....	37
7.1 SELEKCE, BARÁKY, RODINNÝ TÁBOR	38
7.2 DENNÍ REŽIM, JÍDLO, PRÁCE.....	43
7.3 SETKÁNÍ S ANDĚLEM SMRTI.....	45
7.4 VYVRAŽDĚNÍ RODINNÉHO TÁBORA.....	47
7.5 Z OSVĚTIMI ZA PRACÍ.....	48
8 OSVOBOZENÍ.....	51
9 ŽIVOT PO VÁLCE	54
10 PAMÁTNÍKY	56
ZÁVĚR	57
SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY:	60

ÚVOD

„*Boj ten trvá od počátku světa*“. (Arbes, 1898, s. 107) „*Poezie jde s námi od počátků. Jako milování, jako hlad, jako mor, jako válka.*“ (Seifert, 1981, s. 113) I v dílech významných a uznávaných českých spisovatelů, jakými byli Jakub Arbes a Jaroslav Seifert, nalezneme zajímavou myšlenku – co existují lidé, existují také boje, bitvy, války a zabíjení. Dějiny lidstva jsou zároveň dějinami válek. „*Hromadné vyvražďování je staré jako lidstvo samo.*“ (Wistrich, 2008, s. 25) Ovšem za dosud největší a nejvíce zničující válečný konflikt je považována druhá světová válka, která přinesla více než 60 milionů obětí. Neumíralo se pouze na frontách a bojištích, ale také na ulicích, v ghettech a koncentračních či vyhlazovacích táborech. Jednalo se o takzvané zločiny proti lidskosti, které byly páčány především na Židech. Mezi další oběti patřili Romové, homosexuálové, váleční zajatci, političtí vězni, osoby s fyzickým či duševním postižením ad. Příkladem nacistické genocidy je holocaust neboli šoa, tedy konečné řešení židovské otázky, při kterém bylo zavražděno na 6 milionů evropských Židů.

Bakalářská práce si klade za cíl porovnat každodenní život židovských dívek v období holocaustu zobrazený ve vybraných memoárových dílech. Práce se snaží ve vybraných textech nalézt a popsat prožívání všech strastí mladých dívek, jejich zkušenosti s koncentračními tábory a zařazení se zpět do normálního života. V první části mé závěrečné práce se zaměřuji na vysvětlení a definování jednotlivých pojmů, kterými se práce dále zabývá. K tomu mi je oporou několik odborných publikací. Problematiku holocaustu mi pomohli pochopit Wolfgang Sofsky s dílem *Řád teroru: koncentrační tábor*, Pavel Barša a jeho *Paměť a genocida: úvahy o politice holocaustu*, Tzvetan Todorov díky knize *V mezní situaci* či *Modernita a holocaust* Zygmunta Baumana ad. Co se týče dokumentární literatury, velkým pomocníkem při zpracovávání této oblasti mi byla díla Jiřího Holého *Šoa v české literatuře a v kulturní paměti* a Vlastimila Válka *K specifčnosti memoárové literatury*.

Vedle odborných publikací práce čerpá i z beletristické literatury. Zmiňuje některá díla a zahrnuje úryvky z nich pro dokreslení tehdejší atmosféry. Hlavními prameny jsou díla z oblasti memoárové literatury. Práce zkoumá paměti Evy Slonimové *Hvězdy nad námi*, Violy Stern Fisherové *Mengeleho děvče* a Dity Krausové *Odložený život*, podává jejich charakteristiku a rozbor ve vztahu ke zvolenému tématu. Práce se věnuje tedy třem memoárům – Slonimové, Stern Fisherové a Krausové. Nejedná se však o rané vzpomínky, které čtenáři poskytují přímé svědectví o událostech, jež popisují.

V tomto případě se autorky dostávají k sepsání svých vzpomínek až ve zralém věku. Na jedné straně ve svých dílech zobrazují dosah událostí a jsou schopny reflexe, na straně druhé ale nemohou zaznamenat události, na které buď zapomněly, nebo které zatajují až už ze strachu či studu.

Důvodem pro výběr právě takto citlivého tématu je snaha o šíření povědomí o tom, co se v minulém století během druhé světové války dělo. Jak vyplývá z několika výzkumů, existuje příliš vysoké procento těch, kteří nevědí, že v Osvětimi existoval koncentrační a vyhlazovací tábor.¹ Někteří dokonce o Osvětimi nikdy neslyšeli. Dnes, tedy sedmdesát pět let od skončení války, stále žije několik přeživších onoho nelidského zacházení, kteří se snaží své vzpomínky a zkušenosti předávat dalším generacím svými přednáškami či sepisováním pamětí. Fenomén vydávání vzpomínkové literatury se objevil na přelomu století, kdy začaly ve velkém vznikat texty s tématem holocaustu ve formě pamětí, tj memoárů. Mé myšlenky potvrzuje i Jiří Holý slovy: „*Je třeba toto téma připomínat. S odchodem generace bezprostředních pamětníků šoa se totiž zvolna vytrácí i historická paměť.*“ (Holý, 2011, s. 12)

Vliv na výběr tématu měl také můj obdiv k těm, kteří si šoa prošli, zažili na vlastní kůži to, o čem si dnes můžeme pouze přečíst a byli schopni s touto zkušeností žít svůj život dál. Téma holocaustu je velmi silné, stále citlivé a bolavé, a mělo by se neustále připomínat, aby se nic podobného už nikdy znovu neopakovalo. Velmi mě zajímá a svým způsobem i fascinuje, co vše byl schopný udělat člověk člověku, jak se s tímto chováním vypořádávala utlačovaná strana, jakými způsoby se vězni snažili zpříjemnit si nekonečný pobyt v pekle, kam až museli zajít v boji o svůj život a především to, co vše předcházelo tomu, že právě oni se z tohoto pekla dokázali vrátit živí, i když navždy poznamenání. Pro dnešního člověka se může zdát vše, co Židé prožili, jako sci-fi, se kterým se nyní běžně nesetkáme. Proto jsem si pro svou práci vybrala právě tematiku holocaustu a každodenní život během něj. Svým způsobem bych také svou práci chtěla vzdát hold těmto přeživším. Vybraná díla jsou napsána velmi podrobně a čtenáře plně zasáhnou. Atmosféra té doby na čtenáře dýchá z každé stránky, což posiluje autentičnost díla. Tyto vzpomínky nejen, že donutí čtenáře k přehodnocení svých priorit a k zamyšlení se nad svým vlastním životem, ale také v něm zanechají vědomí toho, že dnešní svoboda a blahobyt nikdy nebyly a ani nejsou samozřejmostí, měli bychom si vážit doby, ve které žijeme a věci, které máme.

¹ [online]. [cit. 2019-11-29]. Dostupné z: <https://wave.rozhlas.cz/vic-nez-polovina-nemeckych-teenageru-nevi-co-se-stalo-v-osvetimi-a-brezince-5989264>

1 HOLOCAUST

Z anglického *holocaust*, tj. naprosté zničení, úplná katastrofa či masakr. Podle Nadi Svozilové je termín holocaust „*mezinárodní název pro jeden z nejúděsnějších zločinů historie lidstva*“, který „*pojmenovává systematické vyvraždění více než šesti milionů evropských Židů nacisty v období před 2. světovou válkou a během ní.*“² Zygmunt Bauman uznává, že „*holocaust skutečně byl židovskou tragédií,*“ zároveň ale dodává, že kromě 6 milionů Židů na Hitlerův rozkaz zemřelo také více než 14 milionů jedinců jiných národů, kteří byli režimu nepohodlní. (Bauman, 2003, s. 10) Tím tedy vysvětluje, že holocaust se nemusí nutně týkat pouze Židů. Emanuel Michálek uvádí holocaust „*ve významu genocida, vyhlazení celé skupiny obyvatelstva, rasy nebo národa*“, poukazuje však na fakt, že dnešní význam pojmu „*se šíří především jako připomínka nacistického vyhlazování Židů za druhé světové války.*“³ Podle slov Roberta S. Wistricha bylo cílem holocaustu „*zcela vyhladit veškerou evropskou populaci Židů do posledního muže, ženy a dítěte.*“ Tuto skutečnost vnímá jako zločin, který nemá v našich dějinách obdoby. (Wistrich, 2008, s. 13)

Sám velký vůdce ve své knize *Mein Kampf*⁴, která vznikla během jeho pobytu ve vězení a je z části autobiografická, vykládá své teorie o nadřazenosti některých ras nad jinými, a své plány, jak dovést Německo zpět k moci. Považuje árijskou rasu za nejlepší a vyvolenou a k protikladu k ní staví právě rasu židovskou. Podle Hitlera je „*směšování krve jedinou příčinou vymírání starých kultur.*“ Lidé neumírají kvůli válkám, ale kvůli nečistotě krve, která má za důsledek ztrátu odolnosti. „*To, co na tomto světě není dobrou rasou, je pouze plevelem.*“ (Müllerová, 2007, s. 157) Právě antisemitismus je podle Müllerové hnací silou, bičem, díky kterému Hitler vžene Němce na stranu nacistické ideologie. Vše začalo jako teror proti politickému nepříteli, výsledkem však byla smrt milionů lidí. Na samém počátku, kdy se Adolf Hitler dostal k moci, to připomínalo spíše pomstu režimu, kdy byl každý, kdo nesouhlasil, odstraněn. Později, když Vůdci nestál už nikdo v cestě, se podle Sofského objevila tzv. absolutní moc, která překonává veškeré představy o despocii či diktátorství. Tato moc s sebou přinesla průmyslově provozované usmrcování lidí, systematické ničení prací, hladem či násilím. (Sofsky, 2006, s. 15)

„*Zážitky těch, kteří přežili, mají varovat, nikoli podněcovat odmítání skutečnosti.*“ (Sofsky, 2006, s. 19) I dnes se u lidí, kteří systém zažili, setkáme s popíráním holocaustu

² Svozilová, Naďa. Holocaust. Naše řeč. 1991, 74(3), 162-163.

³ Michálek, Emanuel. Ještě k původu slova holocaust. Naše řeč. 1994, 77(5), 271-272.

⁴ Česky Můj boj

či existence vyhlazovacích táborů. Sofsky uvádí, že mnozí režim oslavovali a pouze přihlíželi tomu, jak mizí jejich sousedé, byli lhostejnými, polekanými nebo škodolibými svědky průvodu vězňů, který procházel jejich obcemi. Podle slov tohoto německého sociologa tak „*dochází k dvojímu popírání, neboť lidé popírají dodatečně to, co už popírali v minulosti.*“ (Sofsky, 2006, s. 16) Druhou možností popírání je hra s jazykem, kdy si většina Němců osvojila slovo „holocaust“, aby se necítili zodpovědnými za „genocidu“ a nebyli s ní ani nijak spojováni. Dále uvádí, že se slovo holocaust stalo jakýmsi vyprázdněným symbolem, který člověka ochrání před realistickým zhodnocením faktů.

Pojem holocaust označuje rituální mučednictví, které Židé dobrovolně podstupovali v případě, kdy se odmítali zřít svému náboženství. Jelikož holocaust doslova znamená „to, co je obětováno“, souvislost mezi osudem židovských mučedníků a genocidou je nepřijatelná. „*Židé nebyli zabíjeni proto, že se odmítali vzdát nějakého přesvědčení, ale proto, že byli Židé.*“ (Sofsky, 2006 s. 16-17) To potvrzují také slova Roberta S. Wistricha, který tvrdí, že Židé nebyli zabíjeni za své činy, náboženství či politické názory, ale proto, že se vůbec narodili. Právě to, že se někdo Židem narodí, ho v očích Hitlera a nacistů zbavuje statutu lidské bytosti a dotýčný si podle nich nezaslouží žít. Navzdory všem hrůzným a zdrcujícím traumatům, kterým byli Židé během druhé světové války vystaveni, v následujících letech povstali a založili si vlastní nezávislý stát. (Wistrich, 2008, s. 13, 20)

1.1 TÁBORY

„*Někteří přeživší hovořili o táborech hned po osvobození, jiní až po desetiletích.*“ (Sofsky, 2006, s. 15) Po celé Evropě bylo ve 30. a 40. letech 20. století zřízeno velké množství koncentračních táborů. Jako další způsob jazykové manipulace Sofsky uvádí označování těchto táborů přívlastky „pracovní“ či „pobočný“. Kritizuje zejména skutečnost, že tyto názvy snižují vážnost reálné situace. Přestože se tábory nacházely hned u silnic, v lese za městem, v prázdných budovách, jednoduše všem na očích, snaží se vedoucí měst veřejnosti vysvětlit, „*že tak zlé to všechno nebylo.*“ Přitom dnes je už všeobecně známé, že i v pracovních táborech mnozí vězni našli smrt nebo byli na smrt poslání do tábora vyhlazovacího. (Sofsky, 2006, s. 17)

Podle slov Sofského se s masovými vraždami, masakry cizinců, likvidací politických odpůrců, válečných nepřátel a ničením etnických menšin setkáváme v celých kulturních dějinách člověka. Koncentrační tábory a s nimi spojené vyhlazování jsou však

vynálezem až století dvacátého. Uvádí, že specifickým rysem táborů je organizované a státem podněcované vyhlazování celého národa od kojenců až po starce. (Sofsky, 2006, s. 22)

Sofsky klade důraz na fakt, že mezi koncentračními a vyhlazovacími tábory je podstatný rozdíl. Robert S. Wistrich pak dále pojmenovává i další skupiny táborů, které byly nacisty zřízeny po celé Evropě:

1. Koncentrační tábor

Zde byli vězni registrováni a opatřeni číslem, ubytováni v ubikacích a byla jim přidělena určitá práce. Zároveň ale byli izolováni od okolního světa a žili v bezpráví a bídě. Takovými tábory jsou např. Osvětim I, Majdanek, Buchenwald, Ravensbrück, Mauthausen či Dachau.

2. Vyhlazovací tábor

Účel táborů byl pouze jediný – vyhlazení Židů, zabíjení Romů a dalších nepohodlných jedinců. Pro takové tábory se vžilo označení Továrna na smrt, kde se skutečně s lidskými bytostmi zacházelo jako se surovinou. Jedná se o ony obávané transporty „na východ“, se kterými se setkáme snad v každé memoárové literatuře. Řadíme sem např. Chełmno, Belžec, Sobibór, Osvětim II-Březinka či Treblinku. (Sofsky, 2006, s 22-23)

3. Sběrný tábor

Příkladem sběrného tábora je Bergen Belsen na severu Německa, kde zemřel český významný spisovatel, bratr Karla Čapka, Josef.

4. Průchozí tábor

V těchto táborech vězni pouze čekali na další transport. Patří sem francouzský Drancy či Westerbork v severozápadním Německu.

5. Pevnostní město, ukázkový tábor

Asi nejznámějším je Terezín na území České republiky. Tento komplex je také možné považovat za židovské ghetto, kterých bylo po celé Evropě zřízeno okolo pěti set.

6. Pracovní tábor

Táborů nucených prací bylo v obsazených zemích východní Evropy zřízeno nejvíce, až 900. Jedná se např. o polský Plaszow či německý ostrov Sylt. (Wistrich, 2008, s. 9)

2 MEMOÁROVÁ LITERATURA

Z latinského *memoria* = paměť, přes francouzské *mémoire*, tj. souhrnné označení pro paměti, vzpomínky, deník a autobiografie. (Mocná, 2004, s. 436) Memoárová literatura se tradičně řadí do okruhu literatury dokumentární, tj. literatury faktu. Válek uvádí, že memoárová literatura bývá charakterizována „jako soubor děl, která shrnují autorovy vzpomínky na minulost, na to, co skutečně prožil, čeho se účastnil nebo co viděl a u čeho byl přítomen jako svědek.“ (Válek, 1984, s. 11) Velmi důležitým prvkem takové literatury je faktografičnost a autenticita, tedy pravdivost popisovaných vzpomínek a událostí. V dílech spadajících do zmiňované oblasti se setkáme mimo jiné s časovými údaji, místními názvy, vlastními jmény, portréty reálných osob, autentickými výroky či dialogy, které v textu plní dokumentární funkci.

Dalším typickým rysem memoárů je časový odstup od událostí, který se projevuje prolínáním dvou časových perspektiv – vzpomínkové představy s aktuální reflexí. Válek rozlišuje memoáry na dva typy: spíše subjektivní a spíše objektivní – svědectví o sobě, svědectví o době. Autor uvádí, že memoáry jakožto dokumenty doby se často stýkají s uměleckou literaturou a mají blízký vztah i k jiným oblastem literatury – k historické próze, reportážím, románům, odborným biografiím, psychologické próze ad., čímž přesahují hranice literatury dokumentární. Střetávání prvků dvojího typu je pro memoárovou literaturu 20. století typické. (Válek, 1984, s. 11) Druhá definice memoárů však není snadná, jelikož se pod tento pojem zahrnují nejméně tři další literární druhy, a to paměti, deník a autobiografický román. (Trzynadlowski, 1961, s. 577, c.d. Válek, 1984, s. 53) Pamětníci popisují minulost z vlastního stanoviska a subjektivně ji zabarvují, přičemž se snaží i o objektivitu. Typické je vyprávění epického charakteru v ich-formě, tzn. v první osobě, kdy jsou autor a vypravěč totožní. (Válek, 1984, s. 53)

Objevují se i knihy, ve kterých jsou rovněž zachyceny a zpracovány vlastní zážitky z minulosti autora, ale za memoáry nejsou považovány. V takovém případě autoři často přerušují autenticitu popisovaných dějů tím, že své zážitky třídí a stylizují, využívají i svou fantazii a mísí tak fikci se skutečností. Díla, ve kterých převažuje fikce, označujeme za literaturu krásnou. Zatímco memoáry zachycují reálný svět, události, které se odehrály v minulosti a dochází k jednotě autora s hrdinou, beletrie si vytváří svět fiktivní, autonomní, události zpřítomňuje a zmíněná jednota zde není pravidlem. (Válek, 1984, s. 55)

2.1 ČASOVÉ ASPEKTY

„Čím je větší odstup od zachycovaných událostí (tzv. mezičasový faktor), tím je také větší pravděpodobnost, že autor události zkreslí, subjektivně zabarví a přikrášlí.“ (Válek, 1984, s. 55-56) Velmi důležitou je otázka časových rovin promítajících se do vzpomínkové literatury. Jak bylo již uvedeno, memoáry vypráví o již skončených dějích, o minulosti. Často však pamětníci vyprávějí o prošlém s jistým časovým odstupem, nikoliv ihned. Ve vzpomínkách se tak promítají dvě roviny času – čas prožívání událostí a čas vyprávění o nich. A právě tato doba, která uběhne od událostí, jež se odehrály, až po sepsání svědectví o nich, je velmi důležitým faktorem pro jejich interpretaci. Válek poznamenává, že „Autor prožívající události a autor píšící o nich jsou lidé s různými životními zkušenostmi, s rozdílným vztahem k životu, ke skutečnosti – a proto i s rozdílným vztahem k době, kterou již prožili a z níž vybírají fakta jako svědectví toho, co bylo, co se skutečně stalo.“ (Válek, 1984, s. 90) Zuzana Havránková pak dodává, že „Autor je do značné míry těmito fakty veden, ale je jimi i omezen.“ (Havránková, 1969, s. 70, c.d., Válek, 1984, s. 90)

Válek zmiňuje ještě třetí časovou rovinu – čas, kdy jsou paměti vnímány čtenářem. Podle jeho slov se jedná o „nejsoučasnější“ rovinu, která se jako jediná neustále mění. Tato rovina nelze pominout, jelikož v době mezi sepsáním a čtením svědectví došlo k obohacení čtenářových vědomostí o minulosti, a to díky novým materiálům o době zobrazované v pamětech, o samotném pamětníkovi, ale také díky novým výkladům a interpretacím dějů, které jsou v díle vykládány a jsou podmíněny současností. Na této rovině se sám autor už nemá možnost podílet. (Válek, 1984, s. 91-92)

2.2 PAMĚTI

Paměti spadají, společně s deníky a autobiografickým románem, pod širší pojem dokumentární literatura či literatura faktu. Mocná rozděljuje paměti podle vztahu k realitě na autentické a fiktivní⁵, podle pojetí na monografické⁶, panoramatické⁷, zbeletrizované či mozaikovitě (vzpomínky). Ačkoliv se v pamětech vychází ze subjektivního stanoviska, kdy se vypravěč snaží v ich-formě představit sám sebe, je zde patrná také snaha o objektivní podání. Tímto se výrazně odlišují od deníku či autobiografie. (Mocná, 2004, s. 436) Válek uvádí, že na rozdíl od deníku, jenž má spíše soukromý ráz, jsou paměti a

⁵ Fiktivní paměti pouze napodobují jeho znaky formou beletrie.

⁶ Ve formě tvůrce – jeho život – dílo.

⁷ Jedná se především o historické souvislosti.

vzpomínky určeny k vydání, tj. pro širokou veřejnost. (Válek, 1984, s. 113) Podle Zachové a Filipowicze je nejčastější motivací vzniku memoárů soukromá touha zaznamenat dané události a předat své zkušenosti potomkům. (Filipowicz, Zachová, 2009, s. 36)

2.3 DENÍK

Deník je dalším literárním druhem, který se řadí do oblasti dokumentární literatury, literatury faktu. Mocná deník charakterizuje jako „*chronologicky řazené, zpravidla datované osobní záznamy, pořizované v krátkých intervalech a bez časového odstupu.*“ Hlavními znaky jsou bezprostřednost záznamu a autentičnost sebevyjádření. Je to jakási sbírka autorových myšlenek, nápadů, námětů, časových údajů či citátů, které si do deníku vpisuje den po dni nebo jen v kratších časových intervalech. Tím zaniká objektivní hledisko hodnocení zaznamenávaného, jelikož autor nemá šanci dosáhnout potřebného nadhledu. Na rozdíl od ostatních žánrů literatury faktu má deník nejvýraznější autokomunikační charakter. Setkáme se s permanentním dialogem autora se sebou samým, jehož cílem je sebepoznání. Hlavním tématem v denících bývá aktuální drama, které pisatel právě prožívá. S tím souvisí také fakt, že deníky bývají často psány tajně, pouze pro vlastní potřebu a zastávají tak funkci osobní „zповědnice“. (Mocná, 2004, s. 98)

Mocná rozlišuje tři základní typy tohoto žánru:

1. Primární

Jedná se o intimní zповěď autora, která není bezprostředně určena ke zveřejnění. Řadíme sem především deníky spisovatelů, které často bývají po jejich smrti vydávány. Jsou to například deníky Karla Hynka Máchy, Franze Kafky, Jiřího Ortena či Stendhala. Asi nejznámějším příkladem je *Deník Anny Frankové*, třináctileté židovské dívky, která si během druhé světové války zapisovala své životní prožitky a strasti, když se ukrývala před transportem. Jako další můžeme zmínit deník Evy Rodenové, který byl vydán až v roce 2010 pod názvem *Bylo mi patnáct. Deník z let 1939-1940, Tereziňský deník* Evy Roubíčkové, ve kterém si mladá židovská dívka vedla záznamy o každodenním životě v tereziňském ghettu v letech 1941-1945, či *Deník Věry Kohnové* z let 1941-1942 vydaný v roce 2006.

2. Otevřený

Tento typ deníku je také autorovou osobní výpovědí, ale už od počátku je počítáno s jeho zveřejněním. Setkáme se s ním v oblasti publicistiky, kde jsou dominantním

tématem reflexe politické či společenské problematiky. Takovým je například *Deník spisovatele* Fjodora Michajloviče Dostojevského. V oblasti cestování uveďme *Italskou cestu* Johanna Wolfganga von Goetheho a válečným deníkem je *Oheň proti ohni* Jiřího Muchy.

3. Fiktivní

Zde bývá deník prisouzen smyšlenému pisateli a často se mění v deníkovou novelu či deníkový román. Příkladem mohou být díla *Nemilovaná* Arnošta Lustiga, *Český snář* Lukáše Vaculíka či *Můj chlapec a já* Jaromíry Kolářové. Fiktivní deník se často využívá také k satirickým a humoristickým účelům, což můžeme vidět v díle Nikolaje Vasiljeviče Gogola *Bláznovy zápisky*. (Mocná, 2004, s. 99)

Válek uvádí zajímavý fakt, že deník se stává memoárovou literaturou až dodatečně, až tehdy, když je vydán, aby svědčil o minulosti a o samotném autorovi. Také nalézá dva deníkové typy, které se v praxi často prolínají:

1. Deník zaznamenávající denní činnost autora. Zde jsou zachyceny prožité události či postoje autora k dané době. Mapuje životní cestu a stává se příspěvkem k biografii.

2. Deník zabývající se myšlenkami, náladami a dojmy autora, kde obraz doby zůstává v pozadí. S tímto typem pracují především umělci, kteří deník využívají k zapisování svých nápadů, různých námětů, zdrojů inspirace a nových podnětů k další tvorbě.

Vedle těchto dvou typů Válek vyčleňuje ještě tzv. deník – „vrba“, který charakterizuje jako obhajobu a výklad činů autora. „Vrba“ si pisatelé nejčastěji volí v případě, kdy nemohou svou interpretaci vyjádřit veřejně, ale přesto ji chtějí nějakým způsobem zachytit. Je to způsob zaznamenání pisatelovy pravdy, jeho svědectví o tom, co prožil a viděl, adresované dalším generacím v naději, že na rozdíl od autorovy doby pochopí to, co ona chápat nechtěla. (Válek, 1984, s. 110-111)

Ve 20. století se objevuje důraz na reportážní věcnost a syrovost, autoři se ve svých denících často věnují i tabuizovaným tématům či velmi soukromým událostem ze svého života. K vedení si deníků nejčastěji přistoupili spisovatelé, kteří se ocitli v izolaci od společnosti, byli režimu nepohodlní či emigrovali a nemohli vydávat svou tvorbu. Mezi takové řadíme Jakuba Demla, Ladislava Klímu či Jiřího Ortena.

V poválečném období vycházely především deníky politických vězňů z doby okupace a hojně zastoupeny jsou zápisky přeživších koncentračních táborů, kteří si

zaznamenávali život za ostnatým drátem. Vzpomeňme publikaci *Deníky dětí* z roku 1961 či deník Karla Poláčka z roku 1959 s názvem *Se žlutou hvězdou*.

Za tzv. zlatý věk deníkového žánru Mocná označuje druhou polovinu 20. století. Deníky se nejčastěji zabývaly válečnou i poválečnou politickou situací. Nejvýraznějším autorem využívajícím deníkové formy ve své tvorbě je Jiří Kolář. Připomeňme díla *Dny v roce*, *Očitý svědek*, *Prométheova játra*, *Jásající hřbitov* a *Přestupný rok*. V 90. letech se objevuje tzv. polistopadový boom v memoárové literatuře, kdy se začínají zveřejňovat deníky s nejniternějšími výpověďmi spisovatelů, kteří původně neplánovali jejich publikování. Později se zveřejnění stalo samozřejmou součástí image nezávislých autorů, přičemž tato potřeba byla umocňována veřejným oceněním a zvýšením pozornosti a zájmu čtenářské obce. (Mocná, 2004, s. 102)

2.4 TEMATIKA HOLOCAUSTU V MEMOÁROVÉ LITERATUŘE

Ihned po válce, tj. v letech 1945-1949, se objevuje skupina autorů, kteří se ve svých dílech také věnují tematice šoa. Jsou to ti, jenž tyto hrůzy na vlastní kůži prožili a především ti, kteří je přežili a mohou o nich vyprávět. Vznikají tak svědectví přeživších formou dokumentární literatury, tj. memoárů, deníků či korespondence. Za zmínku stojí několik nejvýraznějších děl, ve kterých je představena nejen brutalita holocaustu, ale i jeho všednodennost: *Továrna na smrt*⁸ z roku 1946 českých Židů Oty Krause a Ericha Schöna či *Život s hvězdou* (1949) Jiřího Weila. Velmi významným dílem je také *Deník Anny Frankové* z roku 1947⁹, který si dívka vedla během války. Jedním z nejslavnějších svědků, který si prošel nacistickými tábory, je italský Žid Primo Levi. Mezi jeho díla, věnující se tematice holocaustu a táborů, patří *Je-li toto člověk* (1947) či *Potopení a záchránění* (1986). Obětmi holocaustu se stalo i několik českých spisovatelů, kteří byli židovského původu. Jedním z nich je například Karel Poláček. Válku nepřežil ani Josef Čapek, bratr Karla Čapka, který zemřel v koncentračním táboře v Bergen-Belsenu na tyfus. Větší štěstí potkalo Arnošta Lustiga, přeživšího Terezína i Osvětimi, který z prožitku táborů těžil celý život a našel tak námět pro svá další díla. Dalším přeživším byl také Josef Bor.

Holý uvádí, že na Západě nebyl po válce holocaust středem pozornosti, jelikož se psalo především o obléhání Leningradu, zkáze Varšavy, bitvě u Stalingradu, zničení a

⁸ Metafora továrna na smrt, která je označením vyhlazovacího tábora Osvětim, se stala součástí ikonografie holocaustu. (Holý, 2011, s. 13)

⁹ Česky vyšel poprvé až v roce 1956.

vypálení Lidic ad., což ve výsledku napomáhalo zapomínání na nacistické zločiny. (Holý, 2011, s. 23)

Na počátku padesátých let je nastolen Stalinský režim a téma holocaustu se tak přesouvá do pozadí. Ke slovu se znovu dostává až koncem desetiletí, kdy ho ve svých dílech ožívují Arnošt Lustig, Jan Otčenášek, Norbert Frýd nebo Rudolf Jašík. Zmíníme dílo *Romeo, Julie a tma* Jana Otčenáška, *Noc a naděje*, *Modlitba pro Kateřinu Horovitzovou* a *Démanty noci* Arnošta Lustiga či *Námestie svätej Alžbety* Rudolfa Jašíka.

Většího návratu a aktualizace se šoa dočká v letech šedesátých. Nejen u nás, ale i v západní Evropě a ve Spojených státech.¹⁰ V této době vznikají díla Josefa Bora *Terezínské rekviem* a *Opuštěná panenka*, *Bez krásy, bez límce* z pera Hany Bělohradské, *Sedmiramenný svícen* od Josefa Škvoreckého, *Pan Theodor Mundstock* a *Spalovač mrtvol* Ladislava Fukse¹¹ či *Krutá léta* Františka Kafky.

K další vlně zájmu o antisemitismus v československé literatuře patří období 80. a 90. let 20. století, kdy vzniká velké množství uměleckých děl s touto tematikou. Ať už různých historických studií, dokumentů či memoárové literatury. Vlnu zájmu vyvolala především medializace, komercializace a instrumentalizace šoa, ale také případ tzv. „Wintonových dětí“.¹² Za zmínku stojí film režiséra Clauda Lanzmanna *Šoa* z roku 1985, jehož tématem jsou vyhlazovací tábory. Film zachycuje rozhovory s židovskými přeživšími, s polskými svědky a někdejšími nacisty a klade si za cíl zpřítomnit minulost. (Todorov, 2000, s. 275-276)

Nového vzestupu se literatura s tématem holocaustu dočkala po roce 1989, tedy po pádu komunismu. Autoři už patří do generace, která šoa na vlastní kůži nezažila, přesto ve svých dílech tematiku zpracovávají. Můžeme zmínit díla *Hodina tance a lásky* Pavla Kohouta, *Zvuk slunečních hodin* Hany Andronikové, *Peníze od Hitlera* Radky Denemarkové ad.

¹⁰ V té době probíhal proces s Eichmannem, jedním z hlavních organizátorů holocaustu. Problematika holocaustu se dostala do televizního vysílání a jiných médií, dokonce vyvolala otázky u mladé generace. (Holý, 2011, s. 25)

¹¹ Ladislav Fuks sice nebyl židovského původu, ale i tak se právem obával, že bude povolán do transportu. Byl totiž homosexuál, a tato skupina lidí v koncentračních táborech také končila. Nabízí se tedy otázka, jak je možné, že se nežidovský spisovatel dokázal tak vžít do pocitů židovské menšiny a věnovat tomuto tématu značnou část svého díla.

¹² Nicholas George Winton zachránil 669 židovských dětí z Československa, kterým zařídil převoz do Británie a pobyt u náhradních rodin. O svých hrdinských činech sám nemluvil, až v roce 1988 se o jeho konání úplnou náhodou dozvěděla manželka Greta, když našla seznamy dětí a příslušné dokumenty doma na půdě. Později bylo v pořadu televize BBC *That's Life* zorganizováno setkání Wintona s „jeho dětmi“. Wintonův příběh připomněl režisér Matej Mináč ve filmu *Všichni moji blízcí* (1999).

Téma druhé světové války, a především téma holocaustu, je i dnes, v jednadvacátém století, velmi oblíbené, a to nejen v literatuře, ale i v kinematografii, která tvoří velikou a důležitou část naší kultury. Bylo natočeno několik filmů s židovskou tematikou a dokumentů se svědectvími přeživších či rozhovory s historiky. Jedním takovým je čtyřdílný dokument *Zapomenuté transporty* (2008-2009) Lukáše Příbyla či *Sedm světél* (2008) Olgy Sommerové. Vznikl dokonce i třídílný seriál *Holocaust* (2004), na kterém pracoval Petr Maryško, později Petr Jančárek. Velkému úspěchu se těší filmy *Šedá zóna* (2001), *Pianista* (2002), *Poslední vlak* (2006), *Ďáblova dílna* (2007), *Chlapec v pruhovaném pyžamu* (2008) či *Lidice* (2011). V roce 2013 vzniklo filmové zpracování *Lustigovy Colette*.

Více než šedesát let od skončení války se objevuje nová vlna vzpomínkové literatury přeživších, kteří se rozhodli promluvit a podělit se se světem o hrůzy, které prožili, až na samém sklonku svého života. Zachová uvádí, že „*Téma pocitu viny zpracované v řadě odborných textů ukazuje, že jde o mimořádně traumatizující složitou problematiku a důvody, proč jsou pamětníci ochotni vzpomínat až po tolika letech (pokud vůbec), celkem pochopitelné. Ať již šlo o snahu uchránit před těmito zkušenostmi další generace, nebo o tendenci raději na vše zapomenout, na sklonku života řada z nich přece jen svědectví vydává.*“ (Zachová In Kratochvil, Soukup, 2016, s. 112) Uveďme alespoň několik takových děl: *Víc štěstí než rozumu* Ruth Bondyové (2003), *Opožděné vzpomínky* Evelyny Merové (2009), *Děti, které přežily Mengeleho* Evy Mozes Korové (2009), *Moje dlouhé mlčení* Eriky Bezdíčkové (2010), *Máme na vybranou* Edith Evy Egerové (2017) aj. Kromě ženských autorek své vzpomínky samozřejmě sepsali i muži, uveďme díla *Utekl jsem z Osvětimi* Rudolfa Vrby (2007), *V pekle plynových komor* Shloma Venezii (2007), *Byl jsem Mengeleho asistentem* Miklóse Nyiszla (2007), *Noc* (2007) Elieho Wiesela, *Útěk z Osvětimi* Adreje Pogoževa (2007), *Fotograf z Osvětimi* Wilhelma Brasse (2013), *Střepy života* (2018) Steva Rosse ad.

Jak již bylo zmíněno, v této době také dochází k vydávání deníků, označovaných za primární, které si během války vedli především židovští vězni. Více v kapitole Deník.

Novým trendem se stává beletristická literatura využívající židovskou tematiku a téma holocaustu, což jen potvrzuje velký zájem čtenářské obce o toto smutné období našich dějin a poptávku po knihách zobrazujících danou dobu. Mezi nejnovější počiny pak patří díla *Najdi Rebeccu* (2012) Eoin Dempseyové, *Zlomení andělé* (2016) Gemma Liviera, *Osvětimská ukolébavka* (2016) Maria Escobara, *Mapa kostí* (2018) Jane

Yolenové, *Tatér z Osvětimi* (2018) a *Cilčína cesta* (2019) z pera Heather Morrisové ad. Z českých autorek vyberme Alenu Mornštajnovou se svým dílem *Hana* (2017).

2.5 VYBRANÁ MEMOÁROVÁ LITERATURA

Ve své práci zkoumám a porovnávám tři memoárová díla třech různých žen, které své vzpomínky sepsaly s odstupem až sedmdesáti let od skončení druhé světové války. Základními prameny se tak staly *Hvězdy nad námi* od Evy Slonimové, *Mengeleho děvče* od Violy Stern Fischerové a *Odložený život: Skutečný příběh osvětimské knihovnice* od Dity Krausové. Záměrně jsem vybrala memoárovou literaturu sepsanou a vydanou v posledních šesti letech. Všechny tři ženy mají mnoho společného – jedná se o dívky z židovských rodin, jejich dětství a dospívání bylo silně ovlivněno nacistickou nadvládou, prošly si perzekucí, pobytem v ghettu, transportem, přežily Osvětim i jiné tábory, dennodenně bojovaly s hladem, zimou a nemocemi, staly se oběťmi ohyzdných pokusů doktora Josefa Mengeleho, ale především – nevzdaly se a přežily. Všechny tři dámy se rozhodly promluvit až na sklonku svého života. Tyto paměti jsou vyvrcholením jejich celoživotní snahy vypovídat o perzekuci, nelidském zacházení, o holocaustu a zachovat tak vzpomínku na všechny, kteří v něm zahynuli.

Prvním vybraným zdrojem je kniha z roku 2014 s názvem *Hvězdy nad námi*, která v českém překladu vyšla o rok později. Eva Slonimová ve svých dvaosmdesáti letech čtenáři vypráví veškeré hrůzy, které jako nevinná mladá dívka zažila.

V roce 2016 spatřilo světlo světa dílo slovenské židovské dívky Violy s názvem *Mengeleho děvče*. Publikace byla přeložena do češtiny a na našich pultech jsme ji mohli vidět o rok později. Viola svým vzpomínkám dala knižní podobu v úctyhodných čtyřiašedesáti letech. Reflektuje v ní své životní zkušenosti před válkou, během ní a po ní tak, jak se jí vryly do paměti.

Poslední zkoumanou knihou je dílo vydané roku 2018, z pera Dity Krausové, české Židovky a pražské rodačky, která své paměti pojmenovala *Odložený život: Skutečný příběh osvětimské knihovnice*. V devětaosmdesáti letech vydala biografii, kde vzpomíná především na nejhorší období moderní historie, které na vlastní kůži zažila. Prostřednictvím své knihy nám přibližuje atmosféru doby předválečné, válečné i poválečné a seznamuje nás s každodenními strastmi mladé židovské dívky v zemích okupovaných Nacisty.

Ve vybraných vzpomínkových dílech čteme nejniternější zpovědi dnes již starších či zemřelých dam, které nám co nejbarvitěji líčí své hrůzné zážitky z dob svého dětství

na pozadí druhé světové války a prostředí koncentračních a vyhlazovacích táborů. Z textu na nás dýchá dobová atmosféra, pocity a emoce zúčastněných a jejich psychické stavy. Díky tomu se snadněji dokážeme vcítit do situace a celý příběh tak prožíváme s dívkami. Jiný přístup zpracování tématu vidíme v díle Jiřího Weila *Život s hvězdou*, které je psáno více „suše“, zobrazuje spíše záznam všedního dne a úplně se odprošťuje od psychologické analýzy jednotlivých postav. Stejně tak i další významný autor Arnošt Lustig ve svých dílech zobrazuje neheroické postavy, které aktivně nebojují proti nacistům, ale snaží se zachovat si své mravní hodnoty. (Holý, 2011, s.14, 28-29)

3 ŽIVOT PŘED VÁLKOU

3.1 DOMÁCNOST

Všechny ženy byly v době druhé světové války dětmi či dospívajícími dívkami. V úvodu svých pamětí tak vzpomínají na relativně šťastná a veselá léta svého dětství a dospívání před válkou. Popisují každodenní činnosti, rodinné aktivity a tradice, školní prostředí a první lásky, hraní si s kamarádkami, letní či zimní dovolené, které pak dávají do kontrastu s postupnými zákazy, perzekucí, nenávisť, násilím a smrtí, jež byly nedílnou součástí osudů Židů té doby.

Eva Slonimová, rozená Weissová, se narodila v roce 1931 v Bratislavě. Pochází z velké ortodoxní rodiny, která čítala deset dětí. Otec založil úspěšný obchod s textiliemi a zároveň studoval účetnictví a strojírenství, často za prací cestoval. Matka vedla domácnost, psala příběhy a zajímala se o módu. Rodina bydlela v třípatrovém domě společně s rodiči tatínka. Autorka píše, že tehdy nebylo zvykem, aby rodina žila takto pohromadě, ale díky otcově oddanosti své rodině si byli všichni velmi blízcí a tvořili společenství. (Slonimová, 2015, s. 14)

Viola Stern Fisherová, dívčím jménem Sternová, se narodila v roce 1922 v Lučenci¹³ na jihu Slovenska, kde žila se svými rodiči, dvěma bratry a pejskem. Maminka se starala o domácnost a rodinu živil tatínek, který pracoval v továrně jako obchodní zástupce. Svůj vztah k mamince Viola popisuje slovy „*byly jsme skoro jako kamarádky, vařily jsme spolu, chodily na trh nakupovat, šily jsme šaty. Milovala jsem ji a ona mě.*“ (Stern Fischerová, 2017, s. 23) I o svém tatínkovi hovoří velmi pěkně. Vyzdvihuje jeho laskavost, pokoru a pravé gentlemanství, čímž dával svým dětem skvělý příklad. Staral se mimo jiné ještě o svou starší sestru, vdovu se čtyřmi dětmi, o svou tetu, která měla

¹³ Z přibližně 2200 židů, kteří v Lučenci žili, bylo pouze 50 ortodoxních. (Stern Fisherová, 2017, s. 25)

jednoho syna a byla taktéž vdovou, a nakonec také o svou maminku. Nikdy tak neměli peněz nazbyt¹⁴, ale nestěžovali si. Stejně, jako v případě Evy Weissové, i u Sternových bylo v jedné domácnosti mnoho lidí, a tak musela Viola sdílet pokoj se svými bratry. Z jejích slov ale vyplývá, že to brali pozitivně, alespoň více utužili vzájemné vztahy a nebylo jim nikdy smutno.

Dita Krausová, za svobodna Polachová, se narodila v roce 1929 a se svou rodinou žila v Praze. Jako jediná z těchto žen neměla sourozence, ale sama přiznává, že svým kamarádkám, které měly bratra či sestru, velmi záviděla. Tatínek byl doktorem práv, ale jelikož byl zaměstnancem státu, „*nikdy nezbohatl jako mnoho jiných židovských právníků.*“ (Krausová, 2018, s. 31) Rád četl, plaval a hrál na klavír. Stejně jako u předchozích dívek, i maminka Dity byla ženou v domácnosti, milovala hru na klavír, horolezectví a věnovala se šití.

Všimněme si jednoho společného rysu typického pro danou dobu – otec, který zajišťuje příjem rodiny a účastní se i politického dění, a matka, jež se stará o domácnost, výchovu dětí a péči o starší členy rodiny. (Lenderová, 2017, s. 170) Velmi často s rodinou v domácnosti žila také pomocnice, pro kterou byl v bytě či domě vyhrazen skromný pokoj. Vypomáhala s úklidem, vařením, nákupy ale především s výchovou a hlídáním dětí. Dita dodává, že v předválečné Evropě bylo běžné mít služebnou. Většinou se jednalo o mladé dívky, dcery chudých venkovanů, které do města přišly za prací a když měly štěstí, našly zde i svého milého, za kterého se později provdaly. Dnes si takovou pomocnici mohou dovolit jen bohatí lidé. (Krausová, 2018, s. 13) Také Eva hovoří o chůvě, která mamince pomáhala v domácnosti a s výchovou všech deseti dětí. Pouze rodina Sternových služeb těchto dívek nevyužívala.

3.2 DĚTSTVÍ

„*Zámožné dítě mělo své bohatství v hračkách, chudšímu byl dopřán svobodný pobyt venku v kruhu kamarádů.*“ (Lenderová, 2017, s. 204) Když se řekne dětství, každý si ihned vybaví hračky, které provázely děti již od narození. V dívčím světě byla velmi oblíbená panenka, která věrně napodobovala vzhled ženy či děvčátka. V chudších rodinách však dětem hračky nekupovali. Děti se často uměly zabavit jinak, aniž by jakékoliv hračky potřebovaly, nejčastěji venku s kamarády. Milena Lenderová uvádí, že zábavu a fyzické skupinové hry na čerstvém vzduchu děti vyhledávají už odjakživa. Na

¹⁴ „*Vždy to u nás bylo stylem z ruky do úst, nešlo nic naspořit.*“ (Stern Fisherová, 2017, s. 87)

druhé straně jsou pak hry klidné, psychické, například šachy, karetní hry, kostky ad. Tyto aktivity jsou vlastní především dětem z bohatých rodin. Později děti vypomáhaly v kuchyni, hlídaly mladší sourozence, chodily na nákupy nebo pečovaly o prarodiče. Podle Lenderové se tyto povinnosti týkaly především dívek, jelikož jejich matky, které byly velmi často přísné, považovaly hraní si za maření času. (Lenderová, 2017, s. 204)

Eva vzpomíná na bezstarostné dětství, když si v podkroví mezi mokrým prádlem se svými sestřenicemi a bratranci hráli na vojáky či pochodující armádu. Maminka se snažila, aby se dívka naučila šít, ale hned na první lekci se Eva velmi nudila, proto udělala do látky díru a z dalších lekcí se tak vysvobodila. Každé odpoledne se v parku scházeli s nežidovskými kamarády a sousedy. „*Hráli jsme si stejně, jako si hrají normální děti všude na světě. Cítila jsem, že sem patřím.*“ (Slonimová, 2014, s. 23-26) Zmiňuje i letní dovolenou v Tatrách, kde se sestrami soutěžily v počtu snědených housek a tatínek jim za každou spořádanou dával korunu. (Slonimová, 2014, s. 12-16) Dita popisuje výlety na Šumavu, kde za chalupou tekla mělká říčka, ve které si s místními dětmi hrála a sbírala zrníčka pravého zlata, která se v průzračné vodě třpytila mezi oblázky. (Krausová, 2018, s. 14) Vypráví také o procházkách do parku na Letné či ve Stromovce, kam chodily s maminkou krmit veverky a kachny. Jindy s kamarádkami nacvičovaly loutkové divadlo, balet, převlékaly se do různých šatů a střevíců a chodily na Matějskou pouť. (Krausová, 2018, s. 22)

Evě v předválečné době bylo pouhých sedm let, o jejích prvních láskách se toho tedy příliš nedozvíme. Zato Viola vzpomíná na o několik let staršího Artura. I když nejsou 30. léta dalekou minulostí, seznamování dívek s chlapci probíhalo v porovnání s dnešním světem velmi odlišně. Jak Viola v knize uvádí, „*v roce 1938 už sice nebyl temný středověk, ale mladé slečny se stále nemohly jen tak v cukrárně nebo na korze setkat s chlapcem.*“ (Stern Fisherová, 2017, s. 31) Pokud měl chlapec zájem o schůzku s dívkou, vše se domlouvalo přes matku, která byla na schůzce také přítomna a na mladý pár dohlížela. Naopak otec se s touto skutečností mnohdy nemohl smířit, jelikož měl pocit, že mu jeho malou holčičku bere jiný, cizí muž. Viola často slýchala: „*Jsi ještě mladá a na takové věci máš čas!*“ (Stern Fisherová, 2017, s. 49) Autorka svou první lásku popisuje slovy: „*najednou jsem díky němu žila mnohem hezčí, barevnější, zábavnější a plnější život. Najednou jsem pochopila všechny ty popisy v dívčích románech – nemohla jsem bez něho dýchat, vše se ve mně sevřelo, když se na mě podíval, nechtěla jsem nic jiného než se schoulit do jeho náruče.*“ (Stern Fisherová, 2017, s. 54)

Svůj první polibek si Dita zapsala do deníku, kam si zaznamenávala dětinské popisy toho, co dělala každý den před deportací, zapisovala si také jména přátel zařazených do transportu apod. Tehdy jí bylo třináct let, když ji kamarád Erik políbil pod stromem na židovském hřbitově. „*Byl to neohrabaný, vlhký polibek, trochu nakřivo.*“ (Krausová, 2018, s. 43)

3.3 SVÁTKY, KUCHYNĚ

Židovská kuchyně je známá především pro své dodržování rituálních předpisů, zahrnující také přesná pravidla usmrcení zvěře či přísný zákaz konzumace vepřového masa. O přípravě pokrmů hovoříme jako o *košer* kuchyni, kde slovo *košer*, které pochází z hebrejštiny, podle Slovníku spisovného jazyka českého (1971, s. 966) znamená „*připravený k požívání podle židovských rituálních předpisů*“.

Judaismus je známý nejen košer kuchyní, ale také pro velký počet svátků. Židovský svátek je den či řada dnů, které Židé dodržují jako připomenutí důležitých událostí jejich historie. Mezi nejznámější tzv. velké svátky patří *Roš ha-šana*, *Jom kipur* či *Pesach*. *Roš ha-šana* připadá na září a značí židovský Nový rok. O tomto svátku je zákaz práce, čte se z Tóry a troubí se na šofar, tj. naříznutý beraní roh. Lidé jedí tučná jídla, pijí sladké nápoje či obdarovávají druhé. (Nosek, Damohorská, 2016, s. 194-195) *Jom kipur* je Dnem smíření a Židé mají po celý den přísný půst. Nemohou pít, jíst, mýt se, mít sex či používat kosmetické přípravky. (Nosek, Damohorská, 2016, s. 200-201) *Pesach* je prvním z poutních svátků a také jedním z nejstarších svátků vůbec. Vztahuje se k jedné z nejdůležitějších událostí v židovských dějinách, vysvobození z Egypta. Po dobu osmi dní je přísný zákaz přítomnosti všeho kvašeného v domácnosti. *Pesach* se stal kvůli velkému počtu příkazů a zvyků jedním z nejsložitějších svátků. (Nosek, Damohorská, 2016, s. 206, 208) Mezi další významné dny, které židovská populace dodržuje, patří *Chanuka* a *Šabat*.

Chanuka je známá také pod názvem Svátek světel a připomíná znovuzasvěcení jeruzalémského chrámu v době povstání Makabejských. Během tohoto svátku se tradičně zapaluje chanukový svícen. (Nosek, Damohorská, 2016, s. 230) Jedním z nejdůležitějších dnů židovského kalendáře je *Šabat*, den odpočinku trvajícím od pátečního do sobotního večera. Tento významný den se podle tradice vztahuje ke stvoření světa, konkrétně k samotnému Hospodini, který o tomto dni odpočíval a ustal ve stvořitelském díle. (Nosek, Damohorská, 2016, s. 182) Židům je zakázáno v tento den vykonávat na 39 prací, pro představu uvedme řízení auta, psaní, stříhání kůže, porážení dobytka, sledování

televize, telefonování ad. Naopak se vyžaduje četba Písma či návštěva synagogy na oslavu Stvoření. (Nosek, Damohorská, 2016, s. 183)

Co se týče rodinné kuchyně Weissových, maso bylo upravované tak, aby bylo košer. Vše vařila Evy maminka, která „*maso po porážce zbavila krve, pak se muselo půl hodiny máčet, poté ho ze všech stran osolila hrubou solí a další hodinu nechala odležet. Po tomto procesu maso ještě třikrát velmi pečlivě umyla.*“ (Slonimová, 2015, s. 21) Tyto řádky jen potvrzují skutečnost, že rodina byla silně ortodoxní a přísně dodržovala židovské tradice a svátky. Kromě košer kuchyně Eva uvádí i jiná tradiční jídla, která jako dítě milovala: guláš *šiškelach*, *nokkern*¹⁵, *šoulet*¹⁶, *challu*¹⁷, husí sádlo, kvasnicové koláče a štrúdl či syrové kaštany.

Dita ani Eva nepocházely z ortodoxní rodiny, ale z asimilované, košer kuchyni tedy nedodržovaly. Dita si každé ráno dávala díl čerstvě pražené a namleté kávy a tři díly mléka. Vzpomíná, že jako dítě měla problémy s jídlem, proto jí musela maminka vařit zvlášť a také každý den dostávala lžičku rybího tuku, aby nedostala křivici. Měla velmi ráda špagety s parmezánem, řízek s hranolky, šunkofleky, buřtguláš, dukátové buchtičky s vanilkovou omáčkou či nudle posypané cukrem, mákem nebo skořicí. V létě dělali zavařeninu, povidla a džemy z ovoce různého druhu, kterými v zimě plnili knedlíky či buchty. (Krausová, 2018, s. 19-20)

Rodina Sternových, na rozdíl od rodiny Weissových, patřila k tzv. neologickým židům.¹⁸ Velké židovské svátky dodržovali, košer kuchyni však ne, jedli dokonce i vepřové. (Stern Fisherová, 2017, s. 25)

Polachovi žádné svátky neslavili, nedodržovali ani žádné židovské rituály a tradice. Dita vzpomíná, že nikdy neslyšela slova jako *Chanuka*, *Pesach* či *Jom kipur*. Rodina byla bez vyznání, jelikož dědeček jako socialista vystoupil ze Židovské obce již v mládí. Vzpomíná, jak záviděla kamarádkám a spolužačkám, že slavily Vánoce nebo si v kostele udělaly na čele křížek svěcenou vodou. Když je chtěla napodobit, dívky jí to nedovolily se slovy: „*Není to pro tebe.*“ (Krausová, 2018, s. 55)

¹⁵ bramborové noky

¹⁶ pokrm z fazolí, masa a brambor, jedl se v poledne o šabat

¹⁷ chlebová pletýnka – tradiční pečivo, které se jí během šabatové večere

¹⁸ neologie = reformní směr, který pojímal judaismus ve smyslu, že Žid je věřícím proto, že jím chce být, vznikl v 19. století

3.4 JAZYK, ŠKOLA

V Bratislavě mohli Židé navštěvovat buď ortodoxní, nebo neologickou školu. Eva a její sourozenci chodili do té tradiční, ortodoxní, kde byl povinný dress code. To jim však nebránilo v kamarádství i s nežidovskými dětmi, se kterými si hráli každé odpoledne v parku. Chůva Marie, která vypomáhala v rodině Weissových, pocházela z Německa a s dětmi se bavila německy. Děti se s rodiči dorozumívaly taktéž německy, „*ale když nechtěli, abychom jim rozuměli, mluvili spolu maďarsky.*“ (Slonimová, 2015, s. 24) Ve škole se však vyučoval oficiální jazyk, kterým byla slovenština.

Rodiče Dity byli vzdělaní v německém jazyce, ale česky mluvili dobře. První pomocnice Mitzi pocházela z německy mluvícího pohraničí a s dětmi mluvila německy. Když se dívka vdala, rodina si vybrala novou pomocnici, Marii, která pocházela z české vesnice. Ditu měla naučit domácí akcent, jelikož Dita českou školu navštěvovala až od čtvrté třídy. Když byl tatínek pro svůj židovský původ propuštěn z práce a Němci rodině zabavili i dům, odstěhovali se k příbuzným do Žďáru, kde Dita odchodila pátou třídu. Vzpomíná, že ji spolužačky přijaly velmi vřele a mile, dokonce se stala, jako dívka z hlavního města, jejich módním vzorem a napodobovaly ji. Dita chtěla nastoupit na víceleté gymnázium a po dokončení studovat na univerzitě. (Krausová, 2018, s. 16, 58)

Viola a její bratři navštěvovali židovskou základní školu, po jejímž ukončení studovali na gymnáziu. Dívka snila o studiu na vysoké škole a tatínek ji v tom velmi podporoval. V té době nebylo úplně zvykem, aby i dívky studovaly na vysoké škole. Chtěla se stát lékařkou a jít tak ve stopách svého nejstaršího bratra Alexandra, který se bez problémů na lékařskou fakultu Univerzity Karlovy dostal. Jak sama říká, „*byl můj velký vzor.*“ (Stern Fisherová, 2017, s. 26) Viola mluvila slovensky, ale když město připadlo Maďarsku, byla nastolena tvrdá maďarizace. „*Slováci nás měli za Maďary a Maďaři zase za Slováky.*“ (Stern Fisherová, 2017, s. 80)

4 NOVÉ ZÁKONY

„*Nezbude mi nic jiného než být číslem, číslem zavěšeným na krku, upevněným na kufří, nalepeným na batohu.*“ (Weil, 1949, s. 112)

Dne 15. září 1935 v Německu vešly v platnost tzv. norimberské zákony, konkrétně *Říšský zákon o občanství* a *Zákon na ochranu německé krve a německé cti*. Tyto právní normy upravovaly postavení Židů ve společnosti, kteří zde byli definováni jako státní příslušníci bez říšského občanství. Říšským občanem mohl být pouze

příslušník krve německé či jí příbuzné. Zákony pak rovněž stanovily, kdo je za Žida považován. V tomto smyslu to byli všichni členové židovské obce nebo osoby s převahou židovských předků. Norma také ustanovila další dvě kategorie – míšence prvního stupně, tedy poloviční Židy, a míšence stupně druhého, Židy čtvrtinové. Tyto osoby nesměly být členy obce ani žít s Židy v manželství. V opačném případě se považovali taktéž za Židy úplné. Přísnému zákazu podléhalo také uzavírání sňatků či mimomanželské vztahy mezi Židy a „nežidy“. (Emmert, 2018, s. 36-37) Zákon o říšském občanství byl postupně doplňován o další prováděcí nařízení, která systematicky zbavovala Židy majetku, zaměstnání, zázemí a veškerých občanských práv.

Podepsáním tzv. Mnichovské dohody¹⁹ se mnohé změnilo. Do Lučence přišla 10. listopadu téhož roku maďarská armáda, jelikož město nyní připadlo Maďarsku. Následně byli všichni Češi a Slováci vyhnáni a učitelé vyměněni za maďarské. (Stern Fisherová, 2017, s. 80) Také Eva popisuje příchod německé armády do Bratislavy v březnu roku 1939 slovy: „*Okny dovnitř pronikal hrozivý hluk: dunění bubnů, pravidelný rytmus pochodujících holínek, z dálky bylo slyšet skandování. (...) Zpívali: Denn heute gehört uns Deutschland und Morgen die ganze Welt.*“²⁰ (Slonimová, 2015, s. 27) V následujících dnech začalo v ulicích zastrahování a zatýkání Židů, především těch bohatých. Zatčen byl i Evin otec, za kterého musela matka zaplatit výkupné prodejem domu. (Slonimová, 2015, s. 29-30)

Dita vzpomíná, že se se slovem Žid setkala poprvé až ve svých devíti letech, kdy Hitler okupoval Sudety a německá menšina se k Židům chovala agresivně. Tehdy našla dívka na stole lísteček s nápisem „*Jsi Židovka*“. (Krausová, 2018, s. 56)

Německá vojska v roce 1939 obsadila zbývající území Československa, na kterých byl dne 15. března téhož roku zřízen Protektorát Čechy a Morava. Zákony platily nejprve v nacistickém Německu, později se rozšiřovaly i do zemí Německem okupovaných. První protižidovský zákon byl v Maďarsku přijat již 29. května 1938, v Protektorátě přijali Nařízení o židovském majetku 21. června 1939 a na Slovensku začal platit tzv. Židovský kodex až od 9. září roku 1941. (Emmert, 2018, s. 84)

Prvním takovým zákonem, který na vlastní kůži pocítili Sternovi, byl příkaz k vystěhování se z bytu, jelikož „*podle nařízení Židé nesmějí bydlet na hlavních ulicích.*“ (Stern Fisherová, 2017, s. 84) Další ranou byla pro rodinu výpověď tatínka z firmy na

¹⁹ Podepsána byla 30. září 1938, jednalo se o dohodu mezi Německem, Francií, Itálií a Velkou Británií o postoupení pohraničních území Československa Německu.

²⁰ Tzn. Dnes nám patří Německo, zítra celý svět.

základě zákona, že „Židé nesmí pracovat jako obchodní zástupci.“ (Stern Fisherová, 2017, s. 87) Rodina se tak během jediného dne ocitla bez financí a bez domova. Totéž potkalo i Polachovy a Weissovy.

Jak sama Dita přiznává, zpočátku utlačování a omezování Židů výrazně nepocítovala. Až s dalšími protižidovskými opatřeními, která vycházela co týden, se začala cítit čím dál tím více omezována. O práci i o dům již rodina přišla. Postupně byl Židům zabaven i majetek, bankovní konta, museli odevzdat šperky, hudební nástroje, sportovní náčiní, kožichy, a dokonce i mazlíčky. Zákony také zakazovaly vstup do kin, divadel, restaurací, kaváren, parků, na koncerty, plesy, sportovní události apod. Vycházení po osmé hodině večerní či využívání městské dopravy bylo také zakázáno.

„Nesmím chodit do školy.“ (Orten, 1958, s. 304) Dita nejhůře snášela skutečnost, že už nemohla dále chodit do veřejné školy. V Praze sice fungovala židovská škola, ve které vyučování probíhalo v ranních a odpoledních směnách, byla ale přeplněná. Ditu tedy začali rodinní příslušníci vyučovat doma. Do židovské školy se dostala na jaře roku 1942, ročník dokončila a na dlouho dobu to bylo naposledy, co usedla ve školní lavici. (Krausová, 2018, s. 70-73, 77)

Také Viola kvůli tomuto nařízení velmi trpěla, stihla sice odmaturovat, na vysokou školu ale mohla zapomenout. Sourozenci Sternovi šli nakonec do učení – nejstarší bratr se učil automechanikem, mladší truhlářem a Viola krejčovou. Druhý rok války ale museli oba bratři, stejně jako i mnoho dalších židovských mladíků, odcestovat do pracovního tábora. (Stern Fisherová, 2017, s. 94-96, 121-122)

Další, nové protižidovské opatření přikazovalo všem Židům nosit na viditelném místě žlutou hvězdu s nápisem „Jude“. Eva zmiňuje několik zkušeností s nenávisným chováním spoluobčanů nežidů. Jednou při cestě domů potkala tehdejšího předsedu slovenské vlády Vojtěcha Tuka a zakryla si před ním onu žlutou hvězdu. Předseda ji však hrubě chytil, spatřil hvězdu a nakopl devítiletou dívku do břicha. Kolemjdoucí se ji nesnažili pomoci, pouze se usmívali a přikyvovali. Vzápětí omylem nastoupila do tramvaje, kam měli Židé v té době už vstup zakázaný a cestující ji ihned začali častovat sprostými nadávkami a z tramvaje vyhánět. (Slonimová, 2015 s. 34) Jindy pak onemocněla revmatickou horečkou, kvůli které ji museli vytrhnout krční mandle. Židé v té době už však podle zákona nemohli podstupovat zákroky v nemocnicích. Tehdy se opět ukázala židovská solidarita a vzájemná pomoc, která jim byla vlastní a kterou Hitler tolik nenáviděl. Židovský lékař, kterého nacisté pro jeho schopnosti ušetřili, Evě operaci provedl. Musela přijít tajně a ihned po operaci zase odejít, jelikož lékař riskoval svůj

vlastní život. Sestra při podávání lokální anestezie záměrně použila tupou jehlu a obhajovala se slovy: „*No a co? Je to Židovka.*“ Ihned po zákroku byl lékař zatčen. (Slonimová, 2015, s. 50-51) Vzpomíná také, že po operaci jí maminka vysvětlila, že mandle znovu narostou. Od té doby dívka věřila, že když někdo ztratí nějaký orgán či končetinu, zase mu doroste. „*Pomáhalo mi to lépe snést soucit s trpícími.*“ (Slonimová, 2015, s. 50)

Naopak Dita má na tuto dobu jednu úsměvnou vzpomínku, kdy s kamarádkou jely tramvaj²¹, ve které stály úplně vzadu, na jediném povoleném místě pro Židy, a pán stojící vedle nich prohlásil: „*Jsou tady dvě princezny se zlatou hvězdou.*“ Dívkám se ulevilo, dokonce se tomu i zasmály, stejně tak i ostatní cestující. (Krausová, 2018, s. 76) Mně to však spíše přišlo jako skryté ponížení, kdy muž pouze ostatní upozornil a informoval je o přítomnosti židovských dívek. V porovnání se zážitky Evy je to ale opravdu úsměvná příhoda.

Ti, kdo nebyli v jejich kůži, ti, kterých se tato situace netýkala, si i dnes pokládají otázku, proč Židé neutekli, dokud byl ještě čas. I Viola Fisherová uvádí, že takové otázky slýchávala od svých známých, především „nežidů“, a později i z úst svých dětí. „*Kdybychom věděli, jak zlé to bude, utekli bychom. Ale my jsme to nevěděli. Mysleli jsme si, že to přece nebude dlouho trvat (...)* Žili jsme tím, že odchodem či útekem máme co ztratit. Netušili jsme, že útek je jediná možnost, jak zachránit naši rodinu, náš život.“ (Stern Fisherová, 2017, s. 82-83) Malá Eva rovněž nedokázala pochopit, že to, co se kolem rodiny děje, otec přehlídí a vše omlouvá nepříznivou dobou pro Židy, která se však brzy zlepší. Větší část rodiny zemi dávno opustila, jelikož to pro ně bylo nebezpečné. Eva si stále pokládala otázku, že když je to nebezpečné pro ně, tak je to určitě nebezpečné i pro zbytek rodiny, tak proč chce otec zůstat? S odstupem času si uvědomila, že nebyl slepý, byl pouze zásadový a snažil se najít řešení. (Slonimová, 2015, s. 35)

„*Uvěřit bylo lehčí než jít proti celé společnosti.*“ (Stern Fisherová, 2017, s. 93) Tehdy si lidé neměli jak ověřovat informace, jednoduše jim uvěřili a žili v přesvědčení, že je to pravda. Kvůli tomu se veškerá nacistická propaganda šířila velmi rychle. Ze dne na den se z přátel, známých, spoluobčanů, spolupracovníků a dalších stali lidé, kteří začali Židy opovrhovat, vinili je ze všeho špatného a souhlasili se vším, co se jim postupně dělo. Viola uvádí, že i její kamarádky k ní postupně změnilly svůj vztah. Byly naivní a lehce uvěřily všemu, co nežidé o Židech říkali. Například kamarádka Berta Židy začala

²¹ Nařízení o zákazu využívání městské dopravy tehdy v Praze ještě neplatilo. Platná byla mírnější podoba, kdy Židé měli vyhrazenou zadní část dopravního prostředku.

nenávidět v době, kdy jí zemřela babička. Její smrt dávala za vinu lékaři židovského původu, který si za její léčbu údajně říkal vysoké peníze. Kamarádka Agnes rodinu Violy podezírala, že neplatili nájem, a proto byli vystěhováni. Podle jejích slov je to „*se Židy těžké. Stále si na něco stěžují a čekají, že všechno dostanou zadarmo.*“ (Stern Fisherová, 2017, s. 92) Kamarádky Violu litovaly. Ne kvůli tomu, že nemohla studovat. Ne kvůli tomu, že přišli o byt, o svůj domov. Ne kvůli tomu, že otce propustili z práce a nemohl vydělávat. Litovaly ji, že patřila „*k NIM!*“ K Židům! (Stern Fisherová, 2017, s. 94) I k Evě a její rodině se sousedé a přátelé otočili zády a začali je nenávidět. Nezdravili je, odvraceli své pohledy, vyhýbali se jim. (Slonimová, 2015, s. 28)

Jelikož každá ze zmiňovaných žen pocházela z jiné země, z jiného města, platnost a účinnost jednotlivých opatření se velmi lišila. Zatímco obyvatelé Protektorátu a Slovenska již nařízení sužovala, v Maďarsku se měli Židé prozatím „lépe“. Tyto zákony se místních dotkly až v roce 1944. Dokonce i první transporty jely ze Slovenska již v roce 1942, tedy o dva roky dříve, než vyjely první z Maďarska. Právě tato skutečnost držela rodinu Violy v naději, že válka brzy skončí, rodina se znovu shledá a společně si vybudují nový a lepší život. (Stern Fisherová, 2017, s. 124-127)

4.1 KONEČNÉ ŘEŠENÍ

Jednalo se o nacistický plán během druhé světové války, který spočíval v systematické genocidě židovské populace celé Evropy. Barnavi charakterizuje konečné řešení jako: „*Masové vyhlazování Židů v průmyslovém měřítku, umožněné vytvořením táborů smrti.*“ (Barnavi, 1995, s. 232) Podle Emmerta už některé pasáže Hitlerova díla *Mein Kampf* hovoří o myšlence vyhlazení Židů. (Emmert, 2018, s. 59) Zárodek k uskutečnění tohoto velkého plánu se tedy poprvé objevil už ve dvacátých letech. První diskuze a organizační přípravy však proběhly až v letech 1938-1939. Podle historiků se postavení Židů v letech 1938 až 1941 nazývá „*ghettem beze zdí*“. (Emmert, 2018, s. 64)

Emmert také hovoří o tajném programu spočívajícím v usmrcování duševně nemocných, který měl být „generální zkouškou“ chystaného hromadného vraždění židovské populace. (Emmert, 2018, s. 59) Plán tzv. *konečného řešení židovské otázky* sestavil Reinhard Heydrich, šéf RSHA²², jehož ujednání bylo dosaženo na konferenci ve Wannsee dne 20. ledna roku 1942. (Barnavi, 1995, s. 232)

²² Tzn. Hlavní říšský bezpečnostní úřad

V následujících měsících byla zřizována přísně střežená židovská ghetta, ve kterých byli Židé „soustředěni pod záminkou lepšího uspořádání vztahů mezi Němci a Židy.“ Nacistická propaganda dokonce hovořila o zřízení „židovské rezervace“, kam budou Židé odsunuti či dokonce o vystěhování na ostrov Madagaskar nebo do Palestiny. Ve skutečnosti měli v ghettech společně čekat na transporty do koncentračních a vyhlazovacích táborů, jenž se po celé Němci okupované Evropě stavěly. (Emmert, 2018, s. 88)

5 ŽIVOT V GHETTU

„Oni však nepotřebovali důvod. Vlastně nepotřebovali nový důvod. Oni už ho měli. Byli jsme Židé. To byl důvod.“ (Stern Fisherová, 2017, s. 83)

Zřízení ghatt předcházelo zřizování táborů, jelikož bylo nutné Židy shromáždit a uvěznit, aby se předešlo riziku, které by mohlo ohrozit chystaný program. Z ghetta nemohli uprchnout ani se bránit zbraněmi, byli izolováni od vnějšího světa a hlídáni příslušníky SS.²³ Ghetta vznikala v letech 1940-1941 a často sloužila také jako pracovní tábory. Od městských čtvrtí byly odděleny ostatními dráty, vysokými zdmi či dřevěnými ploty. Na malém prostoru bylo soustředěno několik desítek tisíc lidí, kteří žili v naprosto mizerných hygienických podmínkách a potýkali se s nedostatkem jídla, vody, léků aj. (Emmert, 2018, s. 88-89)

5.1 EVA

V dubnu 1943 se musela Evy rodina přestěhovat do židovského ghetta, kde sdílela byt s osmnácti lidmi. Vztahy mezi všemi přítomnými byly dobré, snažili se navzájem si vypomáhat, matka Evy vařila a rozdělovala porce tak, aby se dostalo na všechny. *„Uvařila z kuřete polévku a misky prarodičů naplnila hustým, bohatým bujónem. Poté dolila hrnec vodou a naložila mladším dětem. Znovu ho naplnila a nakrmila návštěvníky, pak vývar ještě víc zředila a dala jídlo nám starším. Nakonec nandala sobě a otci. To, co pili, bylo stěží víc než horká voda.“* (Slonimová, 2015, s. 44) Také vzpomíná, jak nesnášela tatínkovu štedrost. V místním židovském starobinci převlékali a krmili staré lidi, kterým věnovali matčiny košile a také polovinu týdenního přídělů mléka. Celá rodina měla taktéž hlad, ale vše rozdělovali starým. Tatínek dívce vysvětloval, že ke starým

²³ Tzn. ochranný oddíl. Jednalo se o zbrojenou organizaci NSDAP (Národně socialistické německé dělnické strany) vytvořenou v roce 1925 z oddaných přívrženců Adolfa Hitlera. V čele SS v době její největší moci stál Heinrich Himmler. (Grünberg, 1981, s. 34)

lidem musí mít úctu, jelikož děti jsou odolnější a sama bude jednoho dne stará a slabá. Vždy si potají usrkla. (Slonimová, 2015, s. 53)

Rodiče se rozhodli udělat pro přežití rodiny cokoliv, proto se rozdělili do dvojic, aby nechytily celou rodinu, a ukrývali se. Eva byla s mladší sestrou Martou ukrytá v Nitře, kde se vydávaly za mladší sourozence jejich chůvy Marie a žily v jednopokojovém bytě napsaném na její jméno. Otec dívky naučil příběh, který mají říkat během případného udání: „*Kdyby vás chytili, nikdy nepřiznávejte, že jste Židovky, ani kdyby vás byli nebo mučili. Nikdy nikomu neříkejte, že jste Židovky. Opakujte jim historku, kterou jsem vás naučil. Musíte si pamatovat všechny podrobnosti.*“ (Slonimová, 2015, s. 72.)

Eva tedy žila sama se svou mladší sestrou Martou a chůva Marie je navštěvovala a předávala jim dopisy s penězi od rodičů. Postupně však žádné dopisy ani peníze nepřinášela. Po válce dívky zjistily, že je Marie obelhávala, dopisy nepředávala a peníze i zásoby si nechávala pro sebe. „*Nešlo jen o to, že hladovějícím dětem kradla jídlo, ale kvůli ní jsme s Martou měly pocit, že své milující rodiče už nikdy neuvidíme.*“ (Slonimová, 2015, s. 73-77)

Podle Evy někteří samozřejmě poznali, že jsou Židovky, přesto je neudali. Dokonce se jim snažili pomoci. Takoví lidé byli v té době vzácní. Někteří tak konali proto, aby postupujícím Rusům dokázali, že s Němci nekolaborovali, ale naopak ukrývali židovské děti. Jiní pak holčičky neustále sledovali, podezírali je a donášeli gestapu. Eva vzpomíná, že během několika kontrol příslušníků SS na otázky s jistotou odpovídala naučeným příběhem, že rodiče zemřeli při náletu a ony jsou sestrami Marie. Jeden z důstojníků dívce dokonce nabídl, zda by se nechtěla přidat k jeho rodině, která žije v Osvětimi, jako chůva. Právě od něho se dívka dozvěděla, že další den bude Bratislava *Judenfrei*²⁴, a touto informací zachránila své rodiče před transportem do Osvětimi, když je varovala hovorem z telefonní budky. Té noci byli totiž skutečně všichni Židé v Bratislavě vyhnáni z postelí a další den deportováni do Osvětimi. (Slonimová, 2015, s. 80-81)

Udání a odhalení se dívky ale nevyhnuly. Eva hovoří o tom, jak k bytu napochodovalo na třicet vojáků a začal výslech, rány stříbrným boxerem, zastrašování vlčákem, ponižování, bití koženým pendrekem přes nahé tělo, osahávání, štípání, mačkání, vyhrožování pomocí revolveru. Nakonec je se sestrou shodili ze schodů a vyhazovali jejich věci z oken za smíchu a povzbuzování sousedů. „*V té chvíli jsem*

²⁴ Tzn. prostor zbavený židovských obyvatel.

přísahala, že jim nikdy neodpustím.“ Po odhalení židovské identity malých sester byly vlakem poslány do Osvětimi. (Slonimová, 2015, s. 83-87)

5.2 DITA

Polachovi byli deportováni do Terezína 20. listopadu 1942. Dita se dostala do dívčího *heimu*²⁵ L410, kde sdílela pokoj i s dalšími dívkami. „*Pro nás děvčata z heimu byl život trochu snesitelnější než pro dospělé.*“ (Krausová, 2018, s. 99) Spaly na třípatrových dřevěných palandách. Čas si krátily čtením knih, které si s sebou přivezly a vzájemně si je půjčovaly. Oblíbené byly romány, ale také poezie Halase, Wolkera či Seiferta i recitování jejich básní. Mezi další aktivity, kterými se zabavovaly, patřila pantomima či opera. Přátelskou atmosféru v dívčím domově také potvrzuje narozeninová tradice, kterou zde držely. K narozeninám si dívky navzájem předávaly vlastnoručně vyrobené dárky v podobě notýsků, obrázků, vycpaných srdíček s vyšitými monogramy apod. Dokonce obdarovávaly i chlapce z chlapeckého *heimu*. (Krausová, 2018, s. 91-92, 97)

V Terezíně vězni dostávali potravinový lístek, na základě kterého jim byly rozděleny přídělky. Pracujícím i dětem patřil příděl větší. Denní jídlo se skládalo z kávové náhražky k snídani, polévky, která byla hnědošedé barvy od tzv. čočkového prášku, hlavního denního jídla, kterým byla buď brambora s omáčkou, nebo knedlík se lžící guláše, a chleba. Chléb, který se pro velké množství otrub drobil, byl rozdělován do ubikací spolu s kouskem margarínu nebo plátkem salámu. Pro každého byl určen menší příděl cukru. Dita vzpomíná, že ovoce ani zeleninu nedostaly nikdy. „*V našem pokoji byla malá kulatá kamínka na dřevo. Lepily jsme na ně s děvčaty slupky od brambor. Když se opekly, odpadly. To byla lahůdka.*“ (Krausová, 2018, s. 94-95) V Terezíně pracovaly i děti starší čtrnácti let. Dita byla nejprve poslána do zeleninové zahrady, kde celé dny nosila kbelíky s vodou, poté do dílny, kde se z imitací kůže vyráběly peněženky pro Němce. (Krausová, 2018, s. 96-97)

²⁵ Dívčí domov

5.3 VIOLA

V květnu roku 1944, to už bylo Violy 22 let, stěhování potkalo i Sternovy. Jediné, co si s sebou každý směl do ghetta vzít, byl kufr s osobními věcmi. Veškerý majetek jim byl zabaven, jelikož Židé už nesměli nic vlastnit. Ani domácí mazlíčci nesměli rodinu doprovázet, což byla pro dívku velká rána. Doufala, že se milovaného psa Bundžiho někdo ujme, proto mu na krk dala cedulku s jeho jménem a prosbou o pomoc. Z těchto řádků jde lehce poznat, jak moc pro ni malý kamarád znamenal. Ani přesun do ghetta nebyl nic snadného. Autorka popisuje ponižující pochod všech židovských občanů, kteří nesměli vstoupit na chodník, a označeni žlutou hvězdou poslušně odcházeli po silnici do nového „domova“. Co bylo podle Violy nejhorší, byly pohledy bývalých známých a přátel, spoluobčanů a sousedů, kteří na ně dokonce plivali a jejich osud jim přáli. (Stern Fisherová, 2017, s. 138) Toto si člověk nedokáže ani představit.

Ghetto, ve kterém se ocitla rodina Sternových, bylo obeháno zdmi a plotem a každé rodině připadl jeden jediný pokoj, což znamenalo, že v jednom bytě bydleli i tři rodiny najednou. Tím bylo Židům odebráno i to poslední, co jim do té doby ještě zůstalo – soukromí. Stern Fisherová vzpomíná na první zkušenost s dozorcí v ghettu. Spolu s dalšími dívkami ji odvěkli k údajnému sčítání židovských dívek od patnácti do pětadvaceti let. Po výslechu a zdokumentování osobních údajů ji donutili sundat si střevíce i punčochy, musela si kleknout na všechny čtyři a obuškem dostala na dvacet ran přes holá chodidla. Popisuje neskutečnou bolest, kterou cítila a přiznává, že ačkoliv jim nechtěla udělat radost brekem, řevem a naříkáním, vydržet se to bohužel nedalo. Dodává, že vrcholem tohoto mučení bylo následné zesměšnění, když ji postavili na krvavá a opuchlá chodidla a nutili tancovat. (Stern Fisherová, 2017, s. 140-149)

Viola uvádí, že v ghettu byli opravdu jako ve vězení – nemohli se volně pohybovat, nemohli na nákup, k lékaři, nikam. Hovoří o tom, že počáteční sounáležitost a vzájemná pomoc²⁶ mezi Židy rychle zmizela a objevil se tzv. černý trh²⁷, jelikož všechny brzy sužoval hlad. Za nejhorší považuje věčné čekání a nic nedělání. Židé si totiž opakovali slova, která je měla uklidnit, že jim přeci nemohou ublížit, jelikož je potřebují jako levnou pracovní sílu. Takto se tehdy utěšovali a doufali, že když budou poslouchat rozkazy, nechají je žít. Brzy však pochopili, že už je k ničemu nepotřebují. Viola vypráví

²⁶ Tatínek Violy nabídl osmičlenné rodině, které byla přidělena ta nejmenší komůrka v bytě, že se s nimi vymění, aby měli více místa. (Stern Fisherová, 2017, s. 139)

²⁷ Za plotem čekali překupníci, kteří poptávané zboží (nejčastěji chléb, mléko, vejce, sůl, tabák či brambory) prodávali několikanásobně draž. Druhá možnost byla koupit si suroviny přes známé mimo ghetto, kteří vše donesli velitelům a ti vše přeprodali Židům s vysokou přírůžkou. (Stern Fisherová, 2017, s. 152-153)

o tom, že si dlouhé dny sami vyplnili aktivitami, které si vymysleli – úklidem, šitím, vařením, dokonce si vytvořili provizorní školu pro děti. (Stern Fisherová, 2017, s. 153-154) O vzdělávání v ghettu hovoří také Eva, která vzpomíná, že je učitel vyučoval zeměpis pomocí svého těla, jelikož mapy byly zakázané. (Slonimová, 2015, s. 54) Dokonce i v Terezíně probíhala tajná výuka. Lidé z oboru, kteří byli v ghettu také věznění, dětem přednášeli o hudbě, biologii či astronomii. (Krausová, 2018, s. 93)

6 TRANSPORT

„Nevěděli jsme, jak dlouho bude cesta trvat a co přesně to pro nás znamená.“
(Stern Fisherová, 2017, s. 176)

První transporty „na východ“ odjely v říjnu roku 1941. Jejich cílem však zatím ještě nebyly koncentrační tábory, nýbrž přeplněná ghetta, například v Rize, Minsku, Lublinu. Mimo „východní území“ se nacházelo ghetto Terezín, kde bylo soustředěno mnoho českých a německých Židů. Deportace do vyhlazovacích táborů začaly o několik měsíců později, v lednu 1942. (Emmert, 2018, s. 106)

Podle slov Violy už od samého začátku pobytu v ghettu všichni tušili, že je to pouze mezistanice, že s nimi nacisté mají další plány. Sama autorka přiznává, že *„se dnes zdá absurdní a neuvěřitelné, že jsme nevěděli nebo spíše nechtěli věřit, že ty tábory nejsou postavené na to, abychom v nich usilovně pracovali.“* (Stern Fisherová, 2017, s. 160) Do transportu byli povoláni 5. června 1944. Viola vzpomíná, že cestou z ghetta si jich ostatní lidé vůbec nevšimli, byli lhostejní, dělali, jako že je nevidí, jako kdyby neexistovali, což podle ní bylo mnohem horší, než když na ně při odchodu do ghetta plivali a pokřikovali různé nadávky. *„Tam alespoň byly nějaké emoce, tady nebylo nic. Byli rádi, že nás berou pryč.“* Tuto cestu, kdy Židy odváděli k vagónům Viola přirovnává k příběhu Krysaře, který vyváděl krysy z města Hammeln. (Stern Fisherová, 2017, s. 166)

Cesta na nádraží byla dlouhá, proto strávili ještě několik dní v nedaleké cihelně. Viola otevřeně popisuje následující události, kdy se v lidech, kteří na tom byli úplně stejně, probudila vlčí lidská povaha, a začali si krást věci navzájem. Tehdy, jako dvaadvacetiletou dívku ji to samozřejmě pobuřovalo a nechápala, že si lidé ve stejné zoufalé situaci dokáží jeden druhému takto ubližovat. Jak sama uvádí, v táboře pochopila jejich konání. Byl to jen pud sebezáchovy, kterým si chtěli opatřit co nejvíc výhod pro své vlastní přežití. V tu chvíli člověk přestane myslet na ostatní, jediným důležitým se stává on sám a jeho rodina. Každý začíná hrát sám za sebe. Viole se podařilo i tak přežít,

aniž by za celou dobu někoho okradla. Dozvídáme se, že po nocích byli hlídáni opilými četníky, kteří nutili děti klečet na polenech, děvčata svléknout svršky a posmívali se jejich prsům, starší dívky či ženy dokonce znásilňovali. (Stern Fisherová, 2017, s. 169-170)

Viola také popisuje situaci, kdy se během cesty na nádraží z průvodu odtrhla jedna dívka a utíkala směrem k potoku. Všichni samozřejmě předpokládali, že se snažila utéct. Až ve vagónu se všichni dozvěděli účel dívčina konání. Nesnažila se utéct. Dívka byla matkou malé holčičky, kterou kousek u potoka odložila a ukryla v naději, že ji někdo najde a postará se o ni. Autorka přiznává, že v té chvíli matku každý odsoudil, všichni byli šokováni a zaskočení jejím jednáním a vyčítali jí to. Později si však uvědomila, že dívčino chování vůbec nebylo sobecké, naopak. Chtěla dát dceři šanci na lepší život, i když to znamenalo riskovat, že ji přistihnou nebo že malou nikdo nenajde, a především vzdát se své malé princezny a žít v nejistotě, co se s ní stalo. Sama Viola její počínání obdivuje a nedokáže říct, zda by se zachovala stejně, a nebo by raději zvolila společnou smrt. Transportem odjeli 10. června 1944. „*Dosud nás přemísťovali v rámci města. Nyní nás odvezou pryč. Už se nás zbaví. Lučenec bude dalším bodem na německé mapě, kde si mohou zapsat Judenfrei – bez Židů.*“ (Stern Fisherová, 2017, s. 173, 185-187)

V prosinci roku 1943, po třinácti měsících strávených v ghettu, byli Polachovi zařazeni do obávaného transportu „na východ“. „*Transportů se každý v Terezíně obával nejvíc.*“ (Krausová, 2018, s. 99) Právě zde, během shromažďování vězňů do chystaného transportu se Dita setkala s o několik let starším Otou Krausem, tehdy neznámým, nezajímavým a starým klukem. To však netušila, že se jednou stane jeho ženou.

Cestu vlakem popisují všechny ženy stejně. Na nádraží proběhla administrativní kontrola předvolaných do transportu, poté vězni nastoupili do přistavených dobytčích vagónů. Do jednoho vagónu se muselo vejít až 80 lidí. Jak autorky popisují, uvnitř byli všichni namačkaní jako sardinky, mačkali se na sebe muži, ženy, děti, staří i nemocní. Kdo spadl, už nedokázal vstát. Neměli jídlo ani vodu, Po uzavření dveří se ocitli ve tmě a s nedostatkem vzduchu, jediným zdrojem světla i kyslíku bylo malé zadrátované okénko v rohu vagónu, které později sloužilo i k jiným účelům – k vylévání obsahu vědra, které bylo určeno pro vykonávání potřeby. Jedno vědro pro 80 lidí. Dozvídáme se, že tento nepříjemný úkol padl právě na Violu, která během vylévání několikrát skončila potřísněna močí i výkaly svých spolucestujících. (Stern Fisherová, 2017, s. 188-189) Eva naopak vzpomíná, že během jejich transportu tento jediný kýbl na výkaly ani nebyl využit, jelikož ve vagónu nebylo k hnutí, proto potřebu vykonávali na podlahu. (Slonimová, 2015, s. 98-100)

Co se týče vykonávání potřeby v takto naplněném vagónu, jistě to muselo být velmi nepříjemné pro obě strany. Viola se ale zmiňuje o vzájemné pomoci všech přítomných, kteří vždy začali společně zpívat, aby alespoň trochu přehlušili zvuky, jenž vydávalo ztrápené tělo vykonávající potřebu a ulevující si od křečí, způsobených co nejdelším oddalováním nevyhnutelného. (Stern Fisherová, 2017, s. 188-189) Je až neuvěřitelné, že se i v takových podmínkách Židé dokázali navzájem podpořit a držet pospolu.

Pro Violu Sternovou byl otec příkladem opravdového gentlemana, hlavou rodiny, vzorem a idolem, a především milujícím rodičem, který chtěl pro svou rodinu vždy jen to nejlepší. O to těžší bylo sledovat, jak se postupně měnil. Z vyrovnaného muže plného víry a naděje se stával muž, který ztrácel sílu a pod tíhou situace, ve které se už několik měsíců nacházeli, měl pocit, že po všech stránkách selhal. Jen tiše seděl a tekly mu slzy. Vzdal to. Přestal věřit. Podle Violy, zde si rodina poprvé přiznala, že měli utéct, dokud byl čas. (Stern Fisherová, 2017, s. 190-192)

Nebylo výjimkou, že během transportu několik lidí zemřelo. Eva se svou mladší sestrou byly svědky smrti malého miminka, které matka nebyla schopná nakojit a po třech proplakaných dnech zemřelo hlady. Tehdy dívka uzavřela dohodu s Bohem, pokud přežije, porodí spoustu židovských dětí. Umírali i staří a nemocní. Po několika dnech vlak zastavil a zápach výkalů přebil jiný, ještě horší smrad. Marta se přes zamřížované okénko podívala ven a informovala ostatní, že vidí velké komíny a cítí spoustu kouře. (Slonimová, 2015, s. 98-100)

7 TOVÁRNA NA SMRT

„Birkenau – a jsem si jistá, že i jiné koncentrační tábory – bylo peklo. To nebyl drsný tábor s přísným režimem a brutalitou dozorců. Bylo to čiré peklo, které si dokázali navzájem vyrobit lidé pro jiné lidi ještě na Zemi.“ (Stern Fisherová, 2017, s. 283)

Největší koncentrační a vyhlazovací tábor, který byl vybudován během června roku 1940 na území Němci okupovaného Polska, Osvětim²⁸, je považován za symbol holocaustu. V období druhé světové války a nacistické nadvlády zde zahynulo až milion šest set tisíc lidí, především Židů. Táborový komplex se postupně rozšířil o druhý, mnohem větší tábor Osvětim II – Březinka²⁹, který se brzy stal monstrem v rámci celého

²⁸ Německy Auschwitz

²⁹ Německy Auschwitz II – Birkenau

systemu koncentračních táborů. V plynových komorách bylo zplynováno více než milion lidí. Tábor je také známý pro lékařské pokusy na věznicích, které zde nacističtí lékaři prováděli. (Emmert, 2018, s. 107, 109)

„Lidský jazyk neobsahuje výrazy, které by popsaly Osvětim. Většina oněch hrůzných zkušeností by vyžadovala nový slovník. Jazyk, který znám, nemá slov, jež by dokázala vyjádřit, co cítím.“ (Krausová, 2018, s. 162)

7.1 SELEKCE, BARÁKY, RODINNÝ TÁBOR

V Osvětimi získalo slovo „selekce“ hrůzyplný význam. Podle Sofského spočívala selekce v organizovaném oddělení práce schopných od „nadbytečných“, ti byli poté poslání na smrt. (Sofsky, 2006, s. 251, 253) Selekce neprobíhala pouze po příjezdu transportu, ale i během celého „pobytu“ v táboře – v ubikacích, při apelu, při práci či v nemocnici. *„Kdo seděl, ten nebyl už schopný. Kdo už nebyl schopný, byl nemocný. Kdo byl nemocný, toho bylo třeba rychle zabít.“* (Stern Fisherová, 2017, s. 283) Vězni byli také rozdělení podle pohlaví – jedna část tábora byla vyhrazena ženám, druhá mužům. Obě části přitom od sebe rozdělovala železniční trať, která procházela středem tábora a sloužila pro příjezd nových transportů.

Vlak se Sternovými dorazil do Osvětimi 13. června 1944. Viola vzpomíná, že všichni z jejich vagónu cestu přežili. *„Vlak se zastavil a my jsme slyšeli štěkot psů a příkazy v němčině. Dveře našeho vagónu se otevřely. Dvnitř zasvítilo slunce a na chvíli nás oslepilo. Byli jsme na sebe natlačeni. Upocení, špinaví, hladoví, žízniví, unavení a vylekaní. (...) Vlak zastavil přímo u plynových komor I a II.³⁰ Byly postavené tak, že na první pohled nebylo zřejmé, o co jde. Byly to nízké zděné budovy, ve kterých mohly být sprchy, jak to tvrdili esesáci a kápoové.“* (Stern Fisherová, 2017, s. 194, 196-197)

Dita uvádí, že jako první spatřila několik řad dřevěných baráků bez oken, okolo kterých byly na betonových sloupech připevněny kilometry ostnatého drátu. Na každém rohu se nacházela strážní věž s dozorcí, noční prostor oslňovala světla, všude pobíhali muži v pruhovaném oblečení, na které dohlíželi esesáci s rozzuřenými ovčáky. (Krausová, 2018, s. 99-100)

Po výstupu z vagónu proběhla selekce, během které byli oddělení všichni muži od žen a zároveň byli rozdělení na práce schopné a ty, kteří už pracovat nezvládnou. Selekcí

³⁰ Celkem byla v Osvětimi-Březince 4 krematoria, pod kterými byly plynové komory. Dnes už návštěvníci uvidí pouze trosky těchto krematorií – jedno zničili vězni ze Sonderkommanda během vzbouření ze dne 7.10.1944, zbylé tři vyhodili do vzduchu sami Němci v lednu roku 1945, aby zahladili stopy, jelikož se blížila Rudá armáda.

měl na starosti obávaný Josef Mengele³¹, který si v klidu broukal či pokuřoval a vybíral nové „pokusné králíčky“. *„Ukazoval prstem. Doleva znamenalo do plynu, doprava na práci nebo na pokusy. Život, smrt, život, smrt... Chápete tu moc? On nerozhodoval, kdo půjde do lepšího nebo horšího baráku. Kdo dostane horší nebo lepší jídlo či boty. On rozhodoval, kdo půjde rovnou do plynu a kdo ne.“* (Stern Fisherová, 2017, s. 12) Během jediné minuty byla odtržena od svých rodičů, od své rodiny. Tehdy viděla své rodiče naposledy. Z celého transportu bylo doprava posláno pouze jednatřicet dětí, žen a mužů, včetně Violy, se kterými měl doktor Smrt ještě další plány. (Stern Fisherová, 2017, s.14-15) První skupinu, ve které byla i Viola, čekala sprcha a dezinfekční proces, druhá mířila rovnou do plynu. Tehdy byla nahota velmi intimní a osobní záležitostí, sama Viola přiznává, že do té doby neměla žádné zkušenosti, ani její milý ji neviděl svlečenou, a tady se měla svléknout hned před několika cizími muži i ženami. Cítila se velmi ponížene a zahanbeně, přišla tak o svou „nevinnost“. Poté všem oholili, spíše vytrhali tupými žiletkami vlasy a ochlupení v podpaží i rozkroku. Viola toto popisuje jako něco velmi bolestivého a bezcitného, co každého vězně velmi ponížilo a znevážilo i jeho lidskou důstojnost. Plakala, cítila se zničená a bylo jí na zvracení. *„Měla jsem pocit, že mi ukradli duši, že mě znásilnili, že toto se nedá jen tak přežít.“* (Stern Fisherová, 2017, s. 198) Později však za tuto skutečnost byla vděčná – díky nedbale oholené hlavě si ji kápoové nevybrali jako spolence do svých pokojů, díky dezinfekci se vyhnula různým chorobám, které se po táboře šířily. *„Jakákoliv rána, i obyčejný puchýř z těsných bot, mohla být v Osvětimi smrtelná. Infekce číhaly všude kolem nás.“* (Stern Fisherová, 2017, s. 282) Po tomto procesu dostali vězni oblečení, nejčastěji vězeňské pruhované mundúry po již zplynovaných Židech, a dřeváky. V případě Violy však dostali oblečení, které se třídilo v tzv. hangáru, který nesl název Kanada. Zde skončily veškeré kufry, které si s sebou do tábora přivezli přijíždějící Židé v jednotlivých transportech.³² (Stern Fisherová, 2017, s. 200)

Eva se svou sestrou byla během selekce poslána doprava, což znamenalo život. V tu chvíli však netušily, co s nimi bude. Svou první cestu po Březince popisuje slovy: *„Viděla jsem vězně stojící za ostatními dráty s oholenými hlavami a oblečené do špinavých hadrů. Nikdy nezapomenu na jejich oči, které vypadaly ve vyzábých hlavách až nepřírozeně velké. Dívaly se na nás šileně, zoufale, jako dvě velké prázdné díry,*

³¹ Viola ho nazývá „doktor Smrt“. (Stern Fisherová, 2017, s. 12)

³² V hangáru byl veškerý obsah vysypán na hromadu a vybrané vězenkyně třídily šatstvo, peníze, šperky a jiné cennosti. (Stern Fisherová, 2017, s. 200)

hledající mezi nově příchozími příbuzné.“ (Slonimová, 2015, s. 102) Všechny pak nahnali do velké betonové místnosti, které přezdívali „sauna“. Před zraky všech vojáků se ženy a dívky musely svléknout, a poté jim oholili hlavy. *„Úplně nás zbavili důstojnosti.*“ Následovala sprcha a dezinfekce, kdy jim oholené hlavy polili benzinem. Nakonec dostaly „nové“ oblečení. (Slonimová, 2015, s. 107-109) Po cestě do baráku jeden z vojáků Martu shodil z malého mostu do smradlavé vody pod ním. Byla prochládlá a hysterická, ten večer se však všichni z bloku slitovali a svůj podíl „kávy“ zmrzlé dívce nechali, aby se mohla umýt. Tehdy ještě existovala solidarita, empatie a vzájemná pomoc. (Slonimová, 2015, s. 103-104) Dívky byly odvedeny do dětského baráku, který vypadal úplně stejně, jako všechny ostatní. Eva patřila mezi nejstarší děti a spolu se stejně starou Buší dostaly na starost kolem sedmdesáti dalších dětí. Většinou ještě nebyly ani tři roky, měly hlad, neustále plakaly, volaly maminku a často přestaly, až když zemřely. Autorka vzpomíná, že když se konečně dočkaly kanystru mléka, ukradla jim ho bloková vedoucí, která dívky mlátila a v baráku, který byl plný hladovějících a umírajících dětí a batolat, se v klidu bránila slovy: *„Stejně všichni umřete. Já si to mléko zasloužím, jsem tu už léta.*“ (Slonimová, 2015, s. 110-111)

V případě Dity neproběhla selekce v pravém slova smyslu, jelikož se jednalo o transport z Terezína. Oddělení byli pouze muži od žen a dětí, poté následovala sprcha, kde se ženy a dívky musely nahé před posmívajícími se vojáky umýt. Nakonec dostali všichni vězni oblečení, které si mezi sebou zkouší různě povyměňovat. Transport z Terezína, ve kterém byla i Dita s rodinou, dovedli do tábora BIIb, tzv. rodinného tábora. Zde se opět Dita setkala se svým otcem, kterého však nemohla vůbec poznat, ale i s dalšími přáteli, kteří byli transportováni před nimi. Toto shledání Dita popisuje slovy: *„Chovali se podivně a říkali zvláštní věci, jako že půjdeme komínem nebo že skončíme v plynové komoře. Jejich oči byly bez výrazu, jako by v nich pohaslo světlo.*“ (Krausová, 2018, s. 102) Tehdy se Dita poprvé podívala pravdě do očí. Spatřila vysoké kouřící komíny, ze kterých v noci šlehaly plameny, poletující jemný šedivý popel a ve vzduchu cítila pach spáleného masa. Židé tu jsou opravdu likvidováni.

Rodinný tábor se skládal z dvaatřiceti stejných, očíslovaných, dlouhých dřevěných baráků, kterým se říkalo bloky, byly bez oken a rozestavěné ve dvou řadách po šestnácti. Muži a ženy byli oddělení, chlapani přebývali u otců a dívky u matek. Dita s maminkou se dostala do ženského bloku číslo šest. Jedinými dostupnými potřebami byly hadry, které měli vězni na sobě, tenká příkrývka, slamník, lžice a jídelní miska, hygiena byla nulová: *„Žili jsme bez výměny oblečení, bez hřebenu, kartáčku na zuby,*

ručníku, jehly, nůžek nebo nože, tužky, nemluvě o toaletním papíru nebo dámských vložkách.“ (Krausová, 2018, s. 103) I v Osvětimi v dětském bloku probíhala tajná ústní výuka, kterou v případě odhalení kryli verzi, že se zde děti učí německým příkazům, zpívají nebo hrají hry. Dita je názoru, že „*Ti, kteří pracovali v dětském bloku a věnovali se dětem, ti, kteří jim vytvářeli v tomto pekle útočiště, ačkoli již věděli o blížící se smrti, své i jejich chovanců, to jsou největší hrdinové Osvětimi.*“ (Krausová, 2018, s. 108)

Viola se dostala do trestaneckého bloku A4 mezi kriminálnice a prostitutky. V jednom baráku se na sebe tísnilo tisíc dvě stě dívek a žen. Muži byli v bývalých stájích ze dřeva určených pro 50 koní, nyní zde bylo od pěti set do tisíce lidí. Po stranách baráku byly třípatrové dřevěné postele a v středu zděný komín s kamny, která však ani zdaleka celý prostor nevyhřála. Ženám patřily zděné vlhké baráky s okny. „*Spí se jen na boku, večer se naskládáme jedna za druhou a na naše nohy si lehne další řada žen. Okolo druhé v noci se otáčíme. Všechny, jinak se nedá.*“ (Stern Fisherová, 2017, s. 210)

Viola zmiňuje spoluvězenkyni Annu, která je první, kdo ji zbavuje všech iluzí a ukáže dívce krutou pravdu. V té době byla v táboře už čtyři měsíce a vysvětlí jí, jak to v táboře chodí, k čemu slouží budovy s komíny, že sprchy jsou ve skutečnosti plynové komory³³ a že „*celé je to o tom, že oni se tě snaží zabít a ty se snažíš jim to alespoň ztlžit.*“ (Stern Fisherová, 2017, s. 203-205) Viola byla konfrontována touto neuvěřitelnou realitou, kterou považovala za mnohem horší než peklo. Autorka také vzpomíná na šest příkázání, která se naučila od své nové kamarádky a pomohly ji přežít:

„Vyhýbej se všemu, co by upoutalo jejich pozornost.

Když budou dávat jídlo – jakékoliv – vždy si ho vezmi!

Snaž se vyměnit si dřeváky za pevná bagančata!

Nikdy neodporuj Baby – blokové vedoucí!

Nikdy nepřijmi pomoc od esesáka, když se tě optá, zda tě nemá svézt autem, i kdybys byla kdovíjak unavená!

Snaž se vypatat zdravě. Za každých okolností!“ (Stern Fisherová, 2017, s. 207)

³³ Smrt v plynových komorách nebyla využívána od samého začátku. Nejprve byla předělána bývalá kasárna a vznikl tak hlavní koncentrační tábor Osvětim s dvaceti osmi cihlovými budovami a se vstupní bránou, která nese známý nápis „*Arbeit macht frei*“. Na dvoře mezi bloky 10 a 11 byla u cihlové zdi stěna z dlouhých tvárníc, které se přezdívalo stěna smrti. Zde se vykonávaly popravy vězňů. Esesáci časem z toho množství zabíjení ztraceli rozum, a tak hledali jiný způsob. První pokus s cyklonem B, který do té doby využívali k dezinfekci oblečení od vši, byl vykonán na ruských zajatcích. Tím vyřešili otázku masového zabíjení, aniž by museli esesáci vězně osobně střílet. Problémem bylo množství těl, jelikož v Osvětimi bylo pouze jedno krematorium. To vedlo ke zřízení druhého, pouze vyhlazovacího tábora – Osvětim II (Březinka), který byl postaven tři kilometry od tábora hlavního. Zde byla čtyři krematoria se čtyřmi plynovými komorami, která obsluhovali vybraní vězni ze Sonderkommanda. A tak veškerou špinavou práci Němci přenechali Židům a sami na ně pouze dohlíželi. (Stern Fisherová, 2017, s. 219-223)

Jeden z bloků sloužil pro vykonávání potřeby, nacházely se v nich latríny. „Rozhodně to však nebyly klasické toalety. Žádné kabinky. Žádné mísy. Žádné splachování. Žádné soukromí. (...) Uvnitř byly tři žlaby dlouhé jako celý barák, (...) nad nimi zídka s deskou, na vrchu které byly ve dvou řadách díry.“ (Stern Fisherová, 2017, s. 217) Potřebu mohlo najednou vykonávat sto osmdesát žen. Doba pro jejich užívání však byla omezená. Přes noc se z bloku nemohlo vycházet, potřebu vykonávaly do kbelíků u zadního vchodu. Z neustálého hladu a kvůli špatné stravě měli téměř všichni vězni průjem, proto byly latríny často obsazené. Dita by si přála vymazat nepříjemnou vzpomínku, jak dennodenně vídala ženy, muže a děti při tak intimním a osobním aktu, který byl často doprovázen nepříjemnými zvuky, pachy a také pohledy na ulevující si zubožené lidské bytosti, které v tuto chvíli přicházely o poslední zbytky své důstojnosti. „Bylo strašné, ale nevyhnutelné vidět výkaly řinoucí se ze zadků těchto ubožáků, často s krví. Pohled, který musel člověk snášet několikrát za den. My jsme viděly muže a muži viděli nás ženy a stejně tak děti...“ (Krausová, 2018, s. 104)

Podle Violy bylo těhotenství v táboře velmi nebezpečné. Když byla v transportu těhotná dívka, na které byl požehnaný stav už na první pohled patrný, odvedl si ji doktor Smrt. Pokud se těhotenství při selekci podařilo zatajit, dívka rozhodně neměla vyhráno. Dříve nebo později se na tuto skutečnost stejně přišlo a byla poslána do plynu. Byly i případy, kdy se vězenkyním podařilo porodit. Strach ze smrti, touha přežít, a především mateřský pud ochránit své dítě před všemi těmi hrůzami je ale dohnal k takovým činům, že své dítě nechaly vykrvácet a odhodily do latríny. „Vykrvácení bylo v tom strašném pekle milosrdnou smrtí.“ (Stern Fisherová, 2017, s. 269)

Pro vězně se stalo charakteristickým znakem tetování na levém předloktí. Každému bylo přiděleno a vytetováno číslo, jméno nebylo v Osvětimi důležité, jelikož Židé v očích nacistů nebyli lidmi, neměli tak na jméno nárok. Eva vzpomíná, že nikdo nevěděl, co ono tetování znamená, báli se, že je připravují do plynových komor. Tatérem byl také židovský vězeň a ke všem se snažil být jemný a laskavý. Evu dokonce uklidnil slovy: „Ti, kteří jsou tetovaní, budou žít.“ Během několika vteřin se ze třináctileté Evy Weissové stala dívka číslo A27201. (Slonimová, 2015, s. 107-109) Dita uvádí, že ve frontě stála několik hodin, když přišla na řadu, už dále nebyla Ditou Polachovou, ale dívkou číslo 73 305. „Přepadá nás beznadějí. V tomto okamžiku jsme se s maminkou rozhodly zemřít. Propadly jsme naprostému zoufalství. Jenže neexistuje praktický způsob, jak spáchat sebevraždu. Musíme pokračovat.“ (Krausová, 2018, s. 101-102) Jediná Viola nebyla čísly označena, jelikož „Než dorazili až ke mně, došel jim inkoust. Tak ani nevím,

pod jakým číslem mě měli zapsanou v seznamech. Pokud vůbec. Nás, lidi z posledních transportů, někdy ani nezapisovali. Nepřijížděli jsme přežít, ale zemřít. Kdybych to tetování měla, bylo by to moje vyznamenání.“ (Stern Fisherová, 2017, s. 10)

7.2 DENNÍ REŽIM, JÍDLO, PRÁCE

Průběh dne popisuje každá z žen velmi podobně. Každý den byli vězni buzení kápem, tj. blokovým vedoucím, a následovalo sčítání, tzv. apel. Vždy se stálo v řadách po pěti, jelikož sčítání pak bylo snazší. Často někdo chyběl, proto museli v mrazu stát i několik hodin. *„Počítali nás ve čtyři ráno, v deset nebo ve tři odpoledne. Kdykoliv si usmysleli. A jedno jak dlouho. Jednou jsme stály nastoupené dva dny. Dva dny, než chytili vězně, kterému se podařilo z lágru utéct.*“ (Stern Fisherová, 2017, s. 272) Také Eva hovoří o tom, že se občas někdo pokusil o útěk, čímž si podepsal rozsudek smrti. Vzpomíná, jak jednou chyběla dívka, proto musely všechny z baráku na apel plac, kde stály, dokud se dívka nenašla. Tři dny a tři noci. Dívka byla později před zraky všech oběšena jako varování, kdyby se snad chtěl někdo znovu pokusit o útěk. Malé sestřičce z toho mrazu pak odpadly všechny nehty na nohou. (Slonimová, 2015, s. 115-116)

Eva vzpomíná, že k snídani dostaly teplou vodu ze sudu zvanou čaj, a k večeři tmavou vodovou tekutinu, které říkali polévka, a krajíček chleba. (Slonimová, 2015, s. 107) Viola píše o polévce, která už od pohledu nebyla vůbec vábná. Byla to pouze kalná voda, která dokonce zapáchala. Jednalo se o vývar ze shnilých slupek od brambor, ke kterému dostávaly něco jako chleba. Pilinový. Při prvním požití Viola polévku i chléb vyplivla a odmítla to jíst. Příznává však, že později pochopila, že se ničeho jiného nedočká a pokud chce přežít, musí se spokojit s tím, co je. Celá ústa ji od něho bolela, jelikož se jí třísky zasekávaly v mandlích nebo u zubů. (Stern Fisherová, 2017, s. 213-214, 248) V rodinném táboře k snídani dostávali hrnek slabé kávy a krajíček chleba. Dita vzpomíná, že polévka mnohdy obsahovala i různé poklady – kousky brambor, tuřínu či masa. Nejprve se však najedli velitelé a dozorcí se svými rodinami, další díl si rozdělil kuchyňský personál a k obyčejným řadovým vězňům se tak dostala jen obarvená voda. Večeře se pak skládala, stejně jako v Terezíně, z bochníku chleba s plátkem salámu, kostkou margarínu nebo lžící marmelády. V důsledku nedostatečného stravování všichni brzy výrazně zhubli a byli vyzáblí. *„Nedalo se myslet na nic jiného než na jídlo. Touha po jídle převládala nad vším ostatním.*“ (Krausová, 2018, s. 104-105)

Viola také vzpomíná na vedoucí jejich bloku, které přezdívaly Baby. Dívka se v tomto pekle setkala se svým strýčkem, který ji přes plot poznal, a věnoval jí svůj příbor

a hrneček, aby měla čím jíst. Načapala ji však Baby, a ihned jí začala nadávat a mlátit latí. Praštila Violu přes ucho tak silně, že na něj ohluchla a sluch se dívce už nikdy nevrátil. O to horší byl podle Violy fakt, že dozorkyně byla také vězenkyně, dokonce i Židovka, a chovala se ke „svým“ stejně brutálně, jako nacisté, možná i hůř. „*Židovští kápoové si často vymýšleli svá vlastní pravidla a tloukli nás jen proto, aby se zalíbili esesákům. A také proto, že se jim líbilo mít nad námi tu moc.*“ (Stern Fisherová, 2017, s. 266) Takovými, jako byla Baby, však esesáci pohrdali. Původně totiž vybrali židovské kápy proto, že lépe rozumějí „svému druhu“ a aby byla lepší komunikace. Oni si to však ve většině případů vysvětlili tak, že jsou něco víc a že když budou krutí a nemilosrdní, přestanou být Židy, nebudou k nim už patřit. Dělal špinavou práci a vyžívali se v utrpení ostatních vězňů. Tím si však nezasloužili obdiv ani respekt, ale naopak hluboké pohrdání za to, co jsou schopni dělat svým lidem. (Stern Fisherová, 2017, s. 275-276)

Také Eva se setkala s agresivním chováním ze strany blokového vedoucího, u kterého pracovala. Byl vybrán z řad Židů a ke svým lidem se choval povýšeně. Jednou Evu oparil horkou vodou, když shodil hrnec z plotny, dotáhl ji k latríně, do které dívce strčil hlavu. U toho křičel, že mu připomíná jeho dceru, kterou zplynovali. Svůj smutek a zoufalství přeměnil ve vztek, který si vybil na nevinné dívce. Po osvobození byl zabit přeživšími. (Slonimová, 2015, s. 106)

V táboře bylo mnoho práce, proto museli všichni přiložit ruku k dílu. Muži nosili kameny určené k vydláždění hlavní cesty tábora, ženy pracovaly v dílnách či v kuchyni. Mládež ve věku od čtrnácti do šestnácti let se už za děti nepovažovala, proto byli mladiství většinou zaměstnáni v dětském bloku jako pomocníci. Tehdy byla Dítě přidělena práce knihovnice v nejmenší knihovně světa, která čítala pouhých dvanáct knih sesbíraných ze zavazadel vězňů. Dita vzpomíná na *Stručné dějiny světa* od autora H. G. Wellse či atlas světa. Zmiňuje se také o dalších ženách, které Osvětim přežily a knihovnu v dětském bloku pamatují. Eva Merová ve svých pamětech *Opožděné vzpomínky* tvrdí, že v knihovně byla i nějaká kniha Karla Čapka a Ruth Bondyová v díle *Víc štěstí než rozumu* píše o knize ruské gramatiky. Úkolem dívky bylo pamatovat si, kdo si kterou knihu vypůjčil a dohlédnout na její vrácení. Tužku ani papír k dispozici neměla, proto musela spoléhat na svou paměť. Dívky také pletly ze starých vyřazených svetrů čepice pro holohlavé muže pomocí improvizovaných jehlic z ohlazených třísek. (Krausová, 2018, s. 105-106)

Během jednoho sčítání si Evu vybral blokový vedoucí jako svou pomocnici. Jejím úkolem bylo vařit a uklízet v jeho pokoji, který se nacházel vpředu baráku. Eva popisuje,

že byl pokoj vyhřátý, se svou prací tedy nespíchala. Vzpomíná také na první zkušenost s krádeží. Jeden vězeň ji dal radu, že boty tu jsou cennější než jídlo, proto si je sundala, aby nebyly brzy prošlapané, a nechala je hlídat u své sestry. Ta ale chtěla boty vyměnit za chleba, jelikož měla hlad. Druhá vězenkyně ji však podrazila, boty si nechala a chléb taky. Děvčata dostala první lekci o životě v Březince. (Slonimová, 2015, s. 105-106)

Viola žádná práce přidělena nebyla, jelikož si ji vybral samotný Josef Mengele pro své ohavné pokusy a experimenty.

7.3 SETKÁNÍ S ANDĚLEM SMRTI

Josef Mengele byl německým lékařem a do Osvětimi přišel v květnu roku 1943. Jeho hlavním úkolem a posláním bylo pomocí pokusů zjistit, zda může jakákoliv žena umělým oplodněním počít dvojčata. Jeho sadistické experimenty, pro které si často vybíral právě jednovaječná dvojčata, mnozí vězni nepřežili. Byl také posedlý liliputány. Týrání a neuvěřitelná krutost mu nebyly cizí. Některá dvojčata sešil tepnami k sobě, u jiných vyvolával nemoci a experimentoval s jejich léčbou, dětem do očí vstříkoval barviva, aby docílil vytoužené modré barvy, některé vězně nechával vykrváct, aby je mohl vzápětí pitvat apod. Mengele se stal symbolem nepředstavitelné krutosti nacistických lékařů, kteří v koncentračních táborech působili. Anděla smrti, jak je mu dnes často přezdíváno, se nepodařilo nikdy dopadnout a unikl tak spravedlnosti. (Emmert, 2018, s. 113)

Jak jsem již v úvodu práce uvedla, jedním z mnoha, co mají vybrané ženy společné, je právě vlastní zkušenost a osobní setkání s doktorem Mengele. Viola hovoří o své přítelkyni, mladé dívce Gizi, která byla pro své medicínské znalosti asistentkou v táborové nemocnici. Byla svědkyní všemožných pokusů Mengeleho, ale svou pozici se rozhodla využít k pomáhání ostatním. Kradla léky, prepisovala čísla vězňů určených k pokusům či k zabití, a především se s pokorou starala o mrtvá těla pacientů, které Mengele už více nepotřeboval. Viola vyprávěla o pokusech, které v táboře probíhaly – pitvy na živých vězňích, kdy jim byly odebrány orgány, různě váženy a měřeny, za účelem zjištění, jak dlouho bez orgánu ještě vydrží žít; operace mozku, během které se s pacienty baví a zkoumají, jak se mozek chová, potom do mozku různě šťouchají a řežou a počítají, za jak dlouho člověk zemře; kastrace bez umrtvení, kdy ránu pouze vypálili; zkoumání těla během zmrznutí či opaření; krvácení z různých míst na těle, přičemž zkoumali, jestli pacient rychleji vykrváčí z ruky či z nohy apod. Zajímavé je zdůvodnění velitelstva – pokusy jsou nezbytné pro to, aby věděli, zda má větší šanci na přežití voják

krvácející z ruky nebo z nohy. Aby věděli, koho má smysl zachraňovat, kdo má větší naději. Nejčastějším zákrokem byla snaha změnit barvu očí na modrou pomocí injekcí s různými roztoky. Modrookým pacientům oči vydlobli a poté je zkoumali. „*Mengele má v pracovně plný pohár formalínu a v něm několik desítek očí.*“ (Stern Fisherová, 2017, s. 237-240) To všechno se provádělo zejména na mužích. Ženy podstupovaly různé gynekologické pokusy a sterilizace. „*Lidské tělo vydrží víc bolesti, než si myslíme, když chce přežít.*“ (Stern Fisherová, 2017, s. 241)

Právě obětí gynekologických pokusů se stala Viola, která Anděla smrti popisuje jako ne příliš vysokého muže s uhlaženými tmavými vlasy, hnědýma očima a mezírkou mezi předními zuby. Tím vyvrací představu mnohých o modrookém blondáčkovi, jehož posláním je vytvoření árijské rasy. Na řadu přišla po týdnu stráveném v Osvětimi, společně s dalšími čtrnácti ženami. Každá pacientka se musela ohnout a rukama si roztáhnout půlky, kam ji doktor strčil dlouhý píst s nějakým žlutým práškem. To samé dívkám zavedl i do intimních partií. U Violy se však zastavili, jelikož byla ještě nevinná a měla panenskou blánu. Rukama ji odstranil a pokračoval v práci. Autorka to komentuje slovy: „*Jednu ruku mi položil na břicho a zatlačil směrem dolů a dva prsty druhé ruky mi vrazil do vagíny. Projela mnou bolest. (...) Strčil do mě pumpu, dvakrát stlačil píst a bylo to. Už jsem nebyla panna, a přitom jsem ještě nepoznala muže. Jen odpornou pumpu se žlutým práškem.*“ (Stern Fisherová, 2017, s. 244) Dalším pokusem, který Viola podstoupila, bylo cílené nakažení nemocí, zřejmě tyfem. Do těla jí jehlou vstříkli mléčnou tekutinu a čekali, kdy se nemoc projeví. Díky tomu se pak pokoušeli najít protilék.

I Eva měla tu čest setkat se s Andělem smrti – Josefem Mengelem. Vzpomíná, že je přestěhovali do baráku blízko nemocnice, ve kterém byli lidé s fyzickým postižením či genetickými zvláštnostmi, těhotné ženy a dvojčata. Mengele si zřejmě myslel, že Eva a Marta jsou dvojčata. „*Být dvojčetem v Osvětimi znamenalo zůstat naživu, ale za hroznou cenu.*“ (Slonimová, 2015, s. 112) Kromě dvojčat Mengeleho fascinovali i „trpaslíci“. Dozvídáme se, že kromě dětí byla v baráku i rodina cirkusáků – liliputů. Eva doktora Smrt popisuje jako chladného muže s jakýmsi rodičovským pohledem, který se starostlivě procházel mezi palandami a perverzně si prohlížel své „hračky“. Také nutil děti hrát kruté hry. Autorka jmenuje hru „*Farmář chce ženu*“, při které všichni stáli v kruhu, doktor vybral farmáře a ten si musel vybrat svou ženu. Vyvolenou „ženu“ si pak Mengele odvedl pro účely svých lékařských experimentů. Anděl smrti tak nutil své dětské vězně vybírat, volit mezi sebou, posílat se navzájem na jistou smrt. Eva uvádí, že jí nedala zvědavost spát a jednou nahlédla pootvřenými dveřmi do doktorovy ordinace. „*Místnost byla plná*

rozřezaných kusů těl dětí z našeho baráku. Těla se tam povalovala jako rozbité panenky. Viděla jsem chlapce z našeho transportu. Ruce a nohy ležely na hromadě vedle něj. Viděla jsem to očima třináctileté. Byla jsem dítě.“ (Slonimová, 2015, s. 113) Co se týče pokusů, Eva popisuje, že si nejprve odvedli její malou sestřičku Martu, která dostala několik injekcí, po kterých ji bolel žaludek. Poté odvedli i ji. Mengele dívce odebral čtyři lahve krve, kvůli čemuž byla slabá a chtělo se jí zvracet. V následujících dnech dostala, stejně jako její mladší sestra, několik injekcí, po kterých měla křeče v žaludku. Nikdy nepřišly na to, co v injekcích bylo, následky to ale mělo. V budoucnu prodělaly několik potratů a své děti nesměly kojit. (Slonimová, 2015, s. 118-119) Jak sama říká, během pobytu v nemocnici viděla věci, které by nikdo nikdy vidět neměl, dítě už vůbec ne. Viděla vykrvácet dvojčata, viděla, jak je jejich krev pomocí transfuze podána jiné vězenkyni, viděla oplodnění mladé dívky, tichý porod uprostřed noci, viděla Mengeleho píchnout injekci novorozeněti, který následně zemřel, viděla malého chlapce, kterému se po operaci otevřely stehy na břicho a všechny vnitřní orgány se vyhrnuly na podlahu. Toho všeho byla svědkem. (Slonimová, 2015, s. 117-118)

V květnu 1944 proběhla selekce, na které se Dita poprvé a naposledy setkala s obávaným doktorem Josefem Mengelem. Jako jediná z těchto tří žen se však nestala součástí jeho pokusů a experimentů. Doktor každého vězně svlečeného do pasu prohlédl a určil, zda je schopný pro práci v Německu. Každý musel říct pouze své číslo, věk a povolání. Téměř všichni nahlásili jiné povolání, než které ve skutečnosti vykonávali, takové, které by se mohlo v Německu hodit. Dita nebyla výjimkou, ke svému skutečnému věku přičetla rok a představila se jako malířka. Na Anděla smrti má také jednu osobní vzpomínku, kdy ji během selekce zařadil mezi práceschopné ženy a dívky: „*Mengele se zarazil a zeptal se: „Malířka portrétů nebo pokojů?“ Řekla jsem: „Portrétů.“ „Uměla bys namalovat můj portrét?“ Srdce se mi zastavilo, ale dokázala jsem odpovědět: „Jawohl!“ Usmál se na půl úst a ukázal na skupinu mladých, zdravěji vypadajících žen.*“ (Krausová, 2018, s. 113)

7.4 VYVRAŽDĚNÍ RODINNÉHO TÁBORA

Dne 7. března 1944 byla polovina rodinného tábora transportována pryč. „*Skrze tenké dřevěné zdi našich bloků jsme slyšeli, jak byli naháněni do nákladních aut a odváženi. Zpívali při tom národní hymnu.*“ (Krausová, 2018, s. 109) Podle Dity všichni, kteří zůstali, doufali, že byli odvezeni na práci do jiného tábora. V noci z osmého na devátého března roku 1944 však byli zavražděni v plynových komorách. Tento den patří

mezi jeden z nejsmutnějších okamžiků dějin Československa, při kterém došlo k největší hromadné vraždě československých občanů během druhé světové války. O život bylo připraveno na tři tisíce sedm set devadesát jedna židovských žen, mužů, ale i dětí. Dita vzpomíná na prázdné bloky, které po zavražděných zůstaly. Na kavalcích zbyly pouze deky, které si během chvíle rozebrali ostatní vězni. „*Mít takovou deku by změnilo mé noci. Mohla bych se do ní zabalit, bylo by mi teplo a mohla bych konečně lépe spát. (...) Vzala jsem si jednu deku pro sebe a jednu pro maminku, (...) avšak myšlenka na mrtvou osobu, pod jejíž dekou jsem spala, mě pronásledovala každou noc.*“ Dívka se cítila velmi provinile, na rozdíl od ostatních, kteří mysleli především na sebe a zemřeli jakoby ani nikdy neexistovali. V červenci toho roku bylo na dva tisíce žen, včetně Dity a její matky, vybráno a posláno na práci do Hamburku a dalších táborů. V rodinném táboře zůstalo kolem sedmi tisíc starých a slabých žen i mužů či matek s dětmi, kteří byli v noci z jedenáctého na dvanáctého července zavražděni v plynových komorách. Tento den se spolu s osmým březnem zapsal do československých dějin jako jeden z nejhorších. (Krausová, 2018, s. 109-110)

7.5 Z OSVĚTIMI ZA PRACÍ

Viola v Osvětimi prožila dva nekonečné a nejhorší měsíce svého života a 13. srpna 1944 byla povolána spolu s dalšími dívkami z bloku do dalšího transportu, který je odvezl do Ravensbrücku³⁴. Bohužel, i v Ravensbrücku probíhaly ohavné experimenty. Stejně jako v Osvětimi, i zde nasimulovali podobná zranění³⁵ vojáků na frontě, čekali, zkoumali a snažili se přijít na nejefektivnější léčbu. Většina žen pokusy nepřezila – zemřely na infekce či otravu krve. Těm, které měly to „štěstí“, často zranění srostla špatně a zůstaly zmrzačené. Do Ravensbrücku byly také deportovány ženy z obce Lidice, která byla v roce 1942, po atentátu na říšského protektora Reinharda Heydricha, vypálena. V lágru musely dělat tu nejtěžší práci a dostávaly méně jídla než ostatní vězenkyně. „*Byly to chodící kostry. Ve ztrhaných tvářích s ostře vystupujícími lícními kostmi měly velké oči plné lítosti.*“ (Stern Fisherová, 2017, s. 296) V táboře a na pochodu smrti zemřelo ze sto osmdesáti čtyř lidických žen padesát tři.

³⁴ Koncentrační tábor Ravensbrück byl od samého počátku určen výhradně pro ženské vězeňkyně. Nacházel se asi 90 km severně od Berlína poblíž vesnice Ravensbrück. Také zde probíhal výcvik budoucích dozorkyň v koncentračních táborech.

³⁵ Pacientce rozřízli svaly na stehně, nařízli a zlomili stehenní kost a do rány vetřeli špínu, bakterie či střepy. Až po několika hodinách – vojákům se pomoci dříve nedostane – nasadili léčbu. Také se vězenkyním snažili navzájem transplantovat končetiny – což souviselo opět se situací na frontě, kdy vojáci po výbuchu přicházeli o ruku či nohu. (Stern Fisherová, 2017, s. 292)

Vězenkyně sbíraly kameny, které naložily na vozík a poté odvezly k řece, kde je vysypaly. Viola si myslela, že budou stavět hráz. Jejich úkolem však bylo, kameny znovu naložit a odvézt zpátky. A takhle stále dokola. Byla to zbytečná práce, pomocí které chtěli dozorcí vězenkyně vyčerpat a zlomit. Po třiadvaceti dnech Violu i s dalšími opět naložili do transportu a odvezli je do fabriky na kabely a dráty společnosti Siemens, zhruba tři sta kilometrů od tábora v Buchenwaldu. Zde se nejen kabely do radiostanic a vysílaček vyráběly, ale také opravovaly a poté posílaly zpět na frontu. V pracovních táborech často vznikala pevná přátelství. Právě díky přátelství, kdy si dívky navzájem dodávaly chuť žít a přežít toto peklo, byl pobyt v táborech o něco málo snesitelnější. Bylo to dáno tím, že esesáci trestali všechny vězenkyně, které by odmítly pracovat či pracovaly pomalu, smrtí. Trestali však i ty, které seděly vedle dané hřišnice a nenahlásily ji. Tím dosáhli citového nátlaku, kdy by daná vězenkyně neodsoudila k smrti pouze sebe, ale i další, které byly třeba odhodlané toto peklo přežít. Proto se ženy navzájem kontrolovaly, snažily se skamarádit a znát příběhy svých spolupracovnic. „*Když, někoho znáte, znáte i jeho příběh, hůře ho obětujete, než když je to někdo úplně cizí.*“ Ty, které chtěly zemřít a práci sabotovaly, se vyhledávaly navzájem a pracovaly spolu. (Stern Fisherová, 2017, s. 298)

O významu přátelství hovoří také Dita, podle které je přátelství „*nesmírně důležité. Podpora přítelkyň byla často jediný způsob, jak překonat chmurnou náladu, bolest či nemoc, stesk po domově a osamělost. (...) Každá z nás potřebovala někoho, kdo jí bude naslouchat, někoho, komu mohla vyprávět o domově a rodině, o svém strachu a úzkostech. Svěřovaly jsme si nejniternější pocity, nejniternější detaily z naší minulosti, všechna tajemství.*“ Vznikaly tak menší skupinky přítelkyň, které držely pospolu, dělily se dokonce i o přiděly jídla. Dita toto chování považuje za nezbytné pro přežití. (Krausová, 2018, s. 117)

V březnu 1945 už se vědělo, že válka končí, Rusové jsou za rohem a vězenkyně byly jako na jehlách. Chtěly se rozeběhnout ke svým domovům a zjistit, co se stalo s jejich rodinami. Jeden z mistrů ve fabrice už tehdy předpověděl, co se bude po válce dít. „*Čekám a tuším, co přijde. Německo je zničené. Nejen nálety Spojenců, ale hlavně morálně. Všichni teď budou říkat, že oni nic, oni jen poslouchali rozkazy, nebo že jen tiše žili a nevěděli, co se děje. Uvidíš, všichni se budou tvářit, že se jich to netýkalo, že o tom nevěděli. Nedovolte jim to! Vy, kterým bylo ublíženo nejvíc, právě vy teď musíte začít bojovat. Bojovat o to, aby ty blázny, ty sadisty, ty nemocné mozky pořádně potrestali. Aby se už lidem nechtělo zabíjet, ponižovat a likvidovat jiné lidi. Nesmíte se nyní tvářit, že je na to potřeba zapomenout a jít dál.*“ (Stern Fisherová, 2017, s. 316)

Dita byla odvezena z Osvětimi za prací do Hamburku. „*I ty nejskeptičtější a nejopatrnější z nás souhlasily, že to nevypadá jako místo, kde by nás chtěli zahubit.*“ (Krausová, 2018, s. 115) S matkou jim přidělili práci na rafineriích, kde měly odklízet sutiny a trosky po náletech, vyhrabávat cihly, opravovat škody či zasypávat krátery po bombardování pískem a zeminou. Práce to byla velmi těžká, vysilující a také nebezpečná, jelikož se občas narazilo na nevybuchlou bombu. Den probíhal podobně, jako v Osvětimi – brzký ranní budíček, několikahodinové sčítání a poté rozvoz na určená pracoviště. Na podzim roku 1944 byly ženy poslány do čtvrti Neugraben, jednoho z pobočných táborů hlavního koncentračního tábora Neuengamme. Tábor byl výrazně menší než ty předtím, čtyři dřevěné baráky, drátěný plot, všude kolem les. Práce spočívala v kopání základů velkého protiletadlového krytu, odklizení trosk zničených domů či hloubení úzké strouhy vinoucí přes pole dál. Čas si Dita zkracovala vyšíváním zvířátek pro své kamarádky. (Krausová, 2018, s. 131) Z Neugrabenu je koncem zimy opět přestěhovali, tentokrát do tábora, který se nacházel v areálu továrny na stavební bloky, kde většina vězňů pracovala. Tiefstack byl odlehlou čtvrtí Hamburku. Zde už všichni opravdu hladověli, jelikož přiděly nestačily k zaplnění žaludků, i přesto se však ženy snažily schovávat si chléb do zásoby na horší časy. Není divu, že docházelo ke krádežím, přátelství zde už neměla tak velký význam, každý chtěl to nejlepší jen pro sebe a své příbuzné. I Dita s maminkou byly o své zásoby okradeny. Jak autorka uvádí, kromě zásob chleba byly ve světě koncentračních táborů velmi důležité cigarety, které se daly využít jako platidlo. Většinou je vězni vyměňovali za porci jídla navíc či za přiděly dozorců a vedoucích. (Krausová, 2018, s. 134-135)

Posledním táborem, kam byla Dita se svou matkou transportována, byl koncentrační tábor v Dolním Sasku, Bergen-Belsen. Tábor je známý především kvůli skutečnosti, že v něm zemřeli dvě české významné osobnosti. V dubnu roku 1945, tedy krátce před vysvobozením tábora, zde našel smrt malíř a spisovatel Josef Čapek. O několik měsíců dříve zde naposledy vydechla mladá Anna Franková. Koncentrační tábor neměl ploty nabitě elektřinou, dřevěné baráky byly bez paland a nábytku. Tou dobou byla Osvětim již dávno osvobozena a v okolí Bergen-Belsenu byly vidět i slyšet záblesky explozí a dunění dělostřelectva. „*Fronta se blížila. Denně umíraly stovky lidí. Skoro jsme nedoufaly, že nás osvobození zastihne.*“ (Krausová, 2018, s. 139) Ženám dávala blížící se armáda naději, že svoboda je na dosah, o to horší pro ně byla skutečnost, že vězenkyně začínaly umírat hladem. „*Už to ale nebyli staří lidé či lidé středního věku, ale mladé ženy kolem mě a já cítila, že to samé čeká i mne.*“ (Krausová, 2018, s. 139) Se zesilujícími

zvuky z fronty a s blížícím se příchodem Spojenců vzali němečtí dozorcí nohy na ramena a z tábora utekli. Od jejich útěku do příchodu britské armády se pozemek tábora zaplnil mrtvými těly vězňů umírajících hlady a žízní, jejichž ostatky už nikdo neodklízel. Všude byl cítit zápach rozkládajícího se lidského masa a exkrementů, jelikož zesláblí vězni už nebyli schopni dojít ani na latrínu a často ve svých výkalech umírali. K těmto barvitě líčeným obrazům Dita připojuje komentář: „*Vy, kdo toto čtete, se jistě sami sebe ptáte, jak je možné prožít takové hrůzy a nezešilet. Lze to. Zdá se, že příroda má své cesty, jak uchránit mysl člověka před nejhroším infernem. Necítila jsem smutek ani lítost. Necítila jsem vůbec nic. Rozum mi říkal, že to, co vidím, je otrěsné, mimo lidské chápání, ale necítila jsem nic. Všechny emoce byly potlačeny. (...) Necítila jsem ani bolest ani lítost, nelitovala jsem dokonce ani sama sebe. Existovala jsem jen na biologické úrovni, zbavena veškeré lidskosti. (...) Přátelství přetrvalo. (...) Mé emoce tedy nebyly úplně mrtvé. Byly jen téměř všechny uvězněné, zmrazené někde uvnitř, nyní nedosažitelné, avšak chráněné před naprostým vymizením.*“ (Krausová, 2018, s. 143)

Autorka také vzpomíná na setkání se dvěma cikánkami těsně před osvobozením tábora, které si rozdělaly oheň a ohřívaly si něco k jídlu. „*Už jsme nepocítovaly hlad. Místo toho jsme byly v jakémsi stavu malátnosti. Přestaly jsme se soustředit pouze na jídlo. V ústech jsme už dlouho nic neměly, dva, tři dny, už si to nevybavuji. Cítila jsem se lehce, uvolněně, dokonce povzneseně.*“ Proto k Cikánkám tehdy ani nešla prosit o jídlo, pouze je obešla a na to, co viděla, nikdy nezapomene. Nad ohýnkem se ohřívala játra. „*Byla jsem svědkem kanibalismu.*“ (Krausová, 2018, s. 144-145)

8 OSVOBOZENÍ

„*O dni našeho osvobození jsem dlouho snila. Stejně jako všechny děti jsem si představovala, že na nás budou čekat rodiče s hračkami a lízátky. Tahle představa nás posilovala. Nikdo na nás ale nečekal – žádní rodiče, prarodiče, tetičky nebo strýcové, žádné hračky ani lízátko. Byla jsem volná, ale necítila jsem se svobodná. Cítila jsem se prázdná. A zmatená.*“ (Slonimová, 2015, s. 126)

Jako první se osvobození dočkala Eva, která se svou sestrou zůstala v Osvětimi. Zprávy o tom, že nacisté válku prohrávají, se dostaly i mezi vězně. Pomáhalo jim to vyrovnat se s noční můrou, kterou každý den prožívali. V dětském baráku si povídaly o jídle i o rodinách, vymýšlely si příběhy, fantazírovaly a hrály si, což jim pomáhalo čelit dalšímu mučivému a děsivému dni, který je čekal. Dokonce vymyslely píseň osvobození,

kteřou si po nocích zpívaly.³⁶ Během ledna 1945 už byly slyšet bomby, které dopadaly v okolí tábora. „*Pro nás to byl zvuk osvobození, pro esesáky zvuk porážky.*“ (Slonimová, 2015, s. 122) Přesto je esesáci nechtěli nechat přežít. Začala selekce a evakuace, všude vládl chaos. Nemocní zůstanou, živí odchází. Eva vypráví, že tehdy prodělala tyfus, úplavici a tuberkulózu, tělo měla velmi oslabené a byla podvyživená, proto ji v selekci určili jako tu, která musí zůstat. Věděla, že zůstat znamená zemřít. Bylo jí jasné, že nenechají nikoho naživu, nedopustí, aby světu vyprávěli svůj příběh a podávali svědectví o jejich nelidském chování. Už se chtěla smířit s osudem, ale vědomí blížící se svobody ji přimělo znovu se zařadit do fronty, narovnat se a doširoka otevřít oči. „*Jsi zdravá, ty půjdeš.*“ Zdraví se tedy vydali na pochod pryč z tábora. Eva však neměla dost sil a s Martou ještě stihly pochod opustit a vrátit se zpět do nemocnice, ve které esesáci založili požár, aby se zbavili všech důkazů. Shořelo několik budov, krematoria a plynové komory byly také zničeny. Esesáci opustili tábor a vězni, kteří zůstali, byli svobodní. „*Tábor byl poprvé tichý, bylo to až morbidní. Byli jsme svobodní, ale byla to hrozivá svoboda. Mohli jsme si dělat, co jsme chtěli, ale co bychom vlastně měli dělat?*“ Strašlivý hlad většinu přiměl hledat jídlo ve skladu potravin a jíst. Dívky byly unavené, proto šly zpět do baráku spát. Druhý den objevily mrtvá těla těch, kteří se přejedli k smrti. (Slonimová, 2015, s. 122-123)

Dne 27. ledna 1945 do Osvětimi dorazila Rudá armáda a tábor osvobodila. Eva vzpomíná, jak osvobozeným vězňům Rusové řekli, ať si se svými mučiteli dělají, co chtějí. Role se otočili a nyní prosili o milost ti, kteří Židy věznili, bili, mučili, ponižovali a zabíjeli. „*Nikdo se jich ani nedotkl. Nebyl v nás ani stín pomsty. Báli jsme se? Nechtěli jsme se znovu dívat na smrt? Snad. Ale jak jsme tam tak stáli ve sněhu, náhle svobodní, ti muži pro nás neexistovali. Zbyla jen bezedná prázdnota, hlad těla i duše.*“ (Slonimová, 2015, s. 124-125) Po osvobození Osvětimi se dívky vydaly domů, do Bratislavy. V jednom větším městě se zaregistrovaly v absorpčním centru pro uprchlíky. Při prohlídce jim lékař diagnostikoval tuberkulózu a poslal je na zotavenou do Tater. „*Když*

³⁶ „*Zpívali jsme ji na melodii Ha-tikva, sionistické písně, která se později stala izraelskou národní hymnou: Bud' šťastný a raduj se, krásný židovský dělníku, tato noční můra brzy skončí. Velký den změny přichází a židovské utrpení navždy skončí. Vrátime se do svých krásných domovů, obejmeme milované rodiče, které jsme už tak dlouho neviděli. Bude tam stůl hojnosti, krásné šaty, budou tam hračky a všechno už navždycky bude v pořádku.*“ (Slonimová, 2014, s. 121)

jsme přijely, hory vypadaly přesně tak, jak jsem si je pamatovala z dětství – slunce zářilo, vzduch byl čistý a bylo tu jídlo. V srdci a myšlenkách mě ale hryzala jedna věc, která tu chyběla. V minulosti byly Tatry místo, které jsem měla spojené s rodinou.“ (Slonimová, 2015, s. 141-142) V Tatrách strávily několik týdnů. V květnu se k nim donesla zpráva, že Bratislavu osvobodili a jejich rodiče žijí, proto se v noci vytrhly z nemocnice a vydaly se na cestu domů – stopem, pěšky, vlakem. (Slonimová, 2015, s. 144-145)

Viola vypráví, že ráno 6. dubna si pro vězenkyně přijeli esesmani z Buchenwaldu. Jelikož kabely už nepřicházely, nebyla ani práce, proto chtěli všechny ženy přesunout jinam. Avšak nečekal je žádný vlak, musely jít pěšky. Na pochod se vydal zástup celkem čtyř set jedenácti vězenkyň v pracovním oděvu provázený esesáky se zbraněmi. Po cestě viděly rozbombardované kolejnice, které Spojenci zničili, aby přerušili vlakovou dopravu a tím i transporty. Viola však necítila úlevu ani radost, jelikož jí po těch kolejích odvézt stihli. Pokládala si otázku, proč to nemohli udělat už dříve, místo zabíjení se na frontách. (Stern Fisherová, 2017, s. 318-320) Tempo pochodu bylo opravdu vysoké, esesmani dokonce utíkali. Některé ženy však nestačily, už neměly síly, byly pomalé a chtěly si odpočinout. Takové byly zastřeleny. Virole spolu s dalšími třemi vězenkyněmi se nakonec podařilo utéct. Po válce se dozvěděla, že tento pochod smrti skončil v Domažlicích, kde se esesáci otočili, ženy nechali osudu napospas a vrátili se zpět do Německa. Virole s ostatními, které utekly, se dostalo pomoci na statku jednoho sedláka, který jim poskytl vodu, jídlo, oblečení a vyřídil jim i papíry, aby se mohly vrátit domů. (Stern Fisherová, 2017, s. 330-332)

Tábor Bergen-Belsen byl osvobozen 15. dubna 1945 britskou armádou, která zde našla na šedesát tisíc těžce nemocných vězňů včetně třinácti tisíc nepohřbených těl. Dita vzpomíná, že *„kdyby to bylo později, už bych nedokázala chodit.*“ (Krausová, 2018, s. 145) Většina vězňů nebyla schopna chodit či projevit nějaké emoce, ale všem docházelo, že se děje něco dobrého. Následně byli všichni vyšetřeni, vydezinfikováni a dáni do karantény, aby se předešlo šíření různých nemocí. Tábor byl zamořený tyfem, kterým nakonec onemocněla i Dita.

Britská armáda po osvobození tábora nemohla uvěřit svým očím a jelikož vojáci věděli, že až to budou někomu vyprávět, nebude jim nikdo věřit, rozhodli se vše zdokumentovat. Od umírajících zesláblých a nemocných bývalých vězňů, přes pohřbívání těl do hromadných hrobů až po zapálení zavšivených baráků zamořených tyfem.

Dne 1. července roku 1945 se Dita po několika letech dostala zpět do rodné Prahy. Válku přežila pouze její babička, tatínek zemřel v Osvětimi a maminka po osvobození v Bergen Belsenu, což, byla pro dívku opravdu velká ztráta, se kterou se nedokázala smířit. „Cítila jsem na hrudi nesmírnou tíhu, jako kdyby mi na ní leželo nějaké závaží, které mne dusilo. Z úst se mi pořád draly škytavé vzlyky. Ale neplakala jsem. Z očí mi netekly žádné slzy. Cítila jsem úzkost. Úzkost z toho, co teď bude. Co budu dělat? Litovala jsem se. Jsem úplně sama. Nemám už nikoho. Maminka je mrtvá. Kým budu žít? Nikomu už nepatřím. Jsem sama. Nikdo mi nepomůže. Nikdo se o mne nepostará.“ (Krausová, 2018, s. 166)

Dita také vzpomíná na první spánek v měkké posteli po několika letech strávených na tvrdých dřevěných kavalcích: „Lehla jsem si do měkké, pružné postele, na bílé naškrobené prostěradlo a přikryla se načechranou, lehoučkou peřinou. Nemohla jsem však usnout. Převracela jsem se a převracela, postel se při tom pokaždé zhoupla. (...) příliš dlouho jsem ležela na tvrdých kavalcích. Nakonec jsem prostě stáhla načechrané peřiny z postele a celou noc spala na koberci.“ (Krausová, 2018, s. 172)

9 ŽIVOT PO VÁLCE

„Potkat kohokoli známého, kdo přežil, nám připadalo jako zázrak.“ (Slonimová, 2015, s. 132)

Všichni přeživší koncentračních táborů v prvních dnech po návratu do svých rodných měst hledali své rodiny a přátele. Seznamy se jmény přeživších, ale i hledaných, visely na stěnách kanceláří Židovské obce, na poštách a pobočkách Červeného kříže, na nádražích a jména byla hlášena i v rozhlase. Viola se domů vrátila koncem května roku 1945. Z celé rodiny přežil pouze mladší z bratrů, Ďuri, kterého odvezli do Olšavy kopat zákopy, poté do Rimavské Soboty, Mauthausenu, kde se poprvé setkal s tzv. chodícími mrtvolami. Odtud je osvobodili až 5. května. Setkala se dokonce i se svým pejskem Bundžim, kterého se ujala jiná rodina a starala se o něho. Návrat domů však nebyl růžový. „Ta lhostejná většina byla i teď lhostejná. Nebo se styděla, a proto se tvářila, že se vůbec nic nestalo. A ti, co nás neměli rádi a zůstali ve městě, nám jasně dávali najevo, že jsme se neměli vrátit. Že se to od nás neočekávalo. A nikdo s tím nepočítal.“ (Stern Fisherová, 2017, s. 340-341) Proto se sourozenci přestěhovali do Prahy, kde nastoupili na univerzitu, jejíž vysněné studium oběma překazila válka, a především protižidovská opatření. Žili ze stipendia bratra v malém bytě v Praze na Letné. Během jedné návštěvy restaurace Viola poznala Baby – blokovou vedoucí – a výrazně tak přispěla k jejímu dopadení a

následnému odsouzení za zločiny, které během války v Osvětimi páchala. Viola se vdala za svého kamaráda z dětství, Juraje Fishera, kterého po válce potkala v Praze. Pro Violu měl vždy slabost, byl pro dívku velkou oporou, jediným přítelem, který chápal, jak se cítí a prožíval si to samé. Za války však nechtěl jen nečinně sedět a čekat, co dalšího si vůdce vymyslí. Chtěl se nějakým způsobem zapojit, pomáhat, kde to šlo a přispět tak k ukončení války, stal se proto „kurýrem“.³⁷ Když se na to přišlo, utekl do Bělehradu, přihlásil se na velvyslanectví a vstoupil do československé armády, kde se vypracoval až na pozici velitele tanku.

Viola popisuje, jak se cítila, jak vnímala to, co prožila, slovy: „*Já jsem vždycky poslušně šla, kam mi přikázali – do ghetta, do vagónu, do lágru.*“ Vnímala samu sebe jako oběť, zlobila se na sebe, že byla poslušná ovečka. Juraj ji však vysvětlil, že on měl zbraň mohl se bránit a střílet, kdežto ona neměla nic, přežila všechno, co ji provedli a tím je vlastně porazila. (Stern Fisherová, 2017, s. 359) Školu přerušila a s manželem se vrátila zpět do Lučence. Manželům se narodily dvě dcery³⁸, od kterých se dočkali několika pravnoučat a rodina se rozrůstala. Juraj Fisher zemřel 9. května 2007, symbolicky na výročí konce války. Účastnil se všech velkých výročí v Dunkerku a v roce 2004 dostal titul rytíře Čestné legie Francouzské republiky. Viola Stern Fisherová se dožila krásných 94 let. Zemřela 25. května 2017, několik měsíců po tom, kdy se se světem podělila o své vzpomínky. Pochována je ve svém rodném Lučenci, který jí krátce před smrtí udělil čestné občanství.

Po návratu do Bratislavy na Evu a Martu čekal otec s bratrem a matka se svými dcerami, ale i s mnohými dětmi, které přišly o své rodiny. Rodina byla znovu pohromadě – až na sestru Judith, která zahynula v Osvětimi. Rodiče a sourozenci dívek válku prožili v úkrytech, matka porodila dceru Rosannu a nedlouho po válce nejmladší Hannah. Rodina však zjistila, že v Bratislavě nemohou dále zůstat. „*Jsou jistá zranění, která nelze uzdravit.*“ (Slonimová, 2015, s. 158) Děti odešly studovat do židovské internátní školy ve Švýcarsku a po studiích se celá rodina odstěhovala do Austrálie. Eva vzpomíná, že na její otázku, proč se nepřestěhují do Izraele, ji otec odpověděl, že Austrálie je odsud nejdál. (Slonimová, 2015, s. 158-159) V roce 1953 se Eva provdala za Bena Slonima. Během

³⁷ Vypomáhal kamarádům, které poznal během svých cest v Čechách. Bojovali proti Německu, a tak nemohli posílat dopisy svým rodinám do Protektorátu, proto je posílali Jurovi. Juraj je zabalil do reklamních letáků jejich obchodu, a poté je na adresy rodiny přeposílal. (Stern Fisherová, 2017, s. 112)

³⁸ Viola se nikdy nedozvěděla, co byl ten žlutý prášek, který ji v Osvětimi aplikovali do intimních partií. Tehdy byly na ženách prováděny různé sterilizační pokusy, a tak předpokládala, že nikdy nebude moci mít děti. To se naštěstí nestalo.

následujících let vyplnila svůj slib, který dala Bohu během pobytu v Osvětimi – „*znovu stvořit to, co bylo ztraceno*,“ – a přivedla na svět pět dětí. (Slonimová, 2015, s. 165-166)

Dita během války přišla o oba rodiče a většinu příbuzných, přežila pouze babička, o kterou se poté starala. Několik týdnů po návratu do Prahy se potkala i s Otou Krausem, za kterého se v roce 1947 provdala. „*Stále víc a víc jsem se divila, jak dobře dokázal popsat to, co jsem také cítila. Tu emoční propast, nedostatek vnitřního tepla, tu ledovou stěnu kolem srdce. Jeho schopnost říci slovy, co jsem cítila, ale nemohla vyjádřit, mě přitahovala, obdivovala jsem ho.*“ (Krausová, 2018, s. 185)

Roku 1948 vznikl v Palestině nezávislý židovský stát Izrael. Židé z celého světa se stěhovali do tzv. Země zaslíbené a usazovali zde. Také Krausovi z komunistického Československa emigrovali právě do Izraele, babička však zůstala v rodné zemi, kde deset měsíců po odjezdu své vnučky zemřela na zápal plic. V nové zemi vystřídali několik zaměstnání, nakonec se oba stali pedagogy a učiteli anglického jazyka, Ota se také věnoval literární tvorbě a grafologii. Mezi jeho známá díla patří úspěšná kniha *Země bez Boha* či *Vítr z hor*. (Krausová, 2018, s. 290) Manželé spolu měli celkem tři děti, dva syny a jednu dceru, která bohužel ve dvaceti letech podlehla vážné nemoci. Manželé po pádu komunismu začali Českou republiku opět pravidelně navštěvovat, scházeli se s přáteli, přijímali pozvání na různé vzpomínkové akce v Terezíně či Osvětimi a procházeli se po rodné Praze, kde strávili svá dětská léta. Ota Kraus zemřel v roce 2000, Dita dodnes pořádá besedy o holocaustu pro studenty, kde se snaží barvitě líčit a předávat své zážitky a zkušenosti mladším generacím a odpovídá na jejich dotazy.

10 PAMÁTNÍKY

Největší komplex koncentračních a vyhlazovacích táborů v Evropě, Osvětim, byl Rudou armádou osvobozen 27. ledna 1945, tedy necelé čtyři měsíce před koncem druhé světové války. Tento den byl zvolen Mezinárodním dnem památky obětí holocaustu, které si mnoho států světa připomíná. Letos od vysvobození Osvětimi uplynulo již 75 let. České oběti holocaustu si u nás připomínáme na výročí vyvraždění terezínského rodinného tábora v Osvětimi, které proběhlo v noci z osmého na devátého března 1944. Pro Česko je tato událost specificky významná, jelikož se jednalo o největší masovou vraždu československých občanů.

Krátce po skončení druhé světové války se rozvíjely snahy o zachovávání a udržování míst utrpení tak, aby byla stálou připomínkou i výstrahou pro budoucí

generace. V České republice je takovou institucí Památník Terezín, který byl zřízen v roce 1947 a jehož cílem je pečovat o místa spojená s utrpením a smrtí, udržovat je v tom stavu, v jakém byla v době nacistické okupace, a připomínat památku obětí vlády násilí. Památník tak dnes tvoří soubor jednotlivých pietních míst, mezi které patří např. Malá pevnost, Muzeum ghetta, Národní hřbitov, Park terezínských dětí, Židovský hřbitov a krematorium, Železniční vlečka ad.³⁹

Připomenout si hrůzy druhé světové války jezdí lidé do tehdejšího největšího koncentračního a vyhlazovacího tábora – Osvětimi – kde dnes funguje Státní muzeum v Osvětimi. Muzeum bylo vytvořeno 2. července 1947 a zahrnuje areál dvou existujících částí koncentračních táborů⁴⁰ – Auschwitz I a Auschwitz II-Birkenau.⁴¹

ZÁVĚR

„Nevedeme dál tentýž boj; ale přesto boj neskončil. Odehrává se jinde; v tom, jak dokážeme udržovat paměť, jak soudíme minulost, jak se z ní dokážeme poučit.“ (Todorov, 2000, s. 257)

Bakalářská práce se zabývala třemi vzpomínkovými díly třech různých žen, které ve svých dětských letech přežily Osvětim i další tábory, a o svých zkušenostech se podělily se světem. Práce se snažila poukázat na důležitost vzpomínkových textů, díky kterým můžeme zjistit, jak každá z dívek vnímala přísná protizidovská opatření, ztrátu zázemí, finanční jistoty, soukromí a odloučení se od rodiny, jak dívky prožívaly pobyt v ghettu, transport a následné uvěznění v Osvětimi. Práce také zmiňuje jejich osobní zkušenost s obávaným doktorem Josefem Mengele, nucené práce, aspekty, které dívkám dopomohly přežít, a nakonec osvobození a následný návrat domů, zpět k „normálnímu“ životu.

Memoárová literatura společně s beletrií a literaturou odbornou tvoří ucelený obraz mapující období druhé světové války a holocaustu. Kouzlo vzpomínkové literatury tkví v tom, že nám autoři prostřednictvím svých textů dávají možnost nahlédnout do svých životů, každodenních aktivit, do svých radostí i strastí, do svého nitra. Díky detailním popisům emocí a událostí čtenář jako by vše prožíval s autorem, i když si jen těžko dokáže představit, jaké to pro ně muselo být. Paměti jsou jedinečné svou autentičností, zachycením dobových událostí, deníky pak formou popisu každodennosti.

³⁹ [online]. [cit. 2019-11-26]. Dostupné z: <https://www.pamatnik-terezin.cz/zakladni-informace>

⁴⁰ [online]. [cit. 2019-11-26]. Dostupné z: <http://auschwitz.org/en/museum/history-of-the-memorial/>

⁴¹ Osvětim a Osvětim-Březinka

Podle Filipowicze a Zachové „*vzpomínky a životní příběhy pamětníků často zásadním způsobem doplňují historickou faktografii o rovinu subjektivního prožívání, které dokáže vyjádřit dobové nálady a atmosféru na základě řady detailů a emočních prožitků lépe než dokumenty a statistiky.*“ V takových textech nalzáme různé místní tradice, zvyky a rituály, velmi cenné jsou ale osudy jednotlivců včetně popisu jejich soukromého života či působení ve společnosti. Díky tomu je čtenáři umožněn tzv. pohled zdola na historický proces. (Filipowicz, Zachová, 2009, s. 26)

Ve většině případů mají tato díla plnit funkci svědectví, k jehož sepsání se mnozí dostávají až v pokročilém věku, kdy si uvědomí nutnost zveřejnit svůj příběh, jelikož lidé kolem nich bohužel netuší nic o osudu Židů během války. Autorky také chtějí varovat své potomky, ale i příští generace, aby se historie již neopakovala. Podle Todorova je hlavní zbraní proti opakování se historie shromažďování a šíření informací, neboť tehdejší hladký provoz táborů se opíral právě o nevědomost vězňů, svědků, a dokonce i dozorců, kteří přesně netuší, co se za jejich zdi odehrává. Todorov to nazývá informační válkou, která je totalitnímu režimu vlastní – totální kontrola nad životem společnosti, síla vítězí nad právem, výklad vítězí nad fakty. (Todorov, 2000, s. 257-258) Proto dnes není jedno, zda se o existenci táborů a dění v nich mlčí nebo mluví. „*Když mlčíme, jednáme přesně podle přání nacistů: jako by se bylo nic nestalo.*“ (Bettelheim, s. 125, cit. podle Todorov, 2000, s. 258) Také jedna z přeživších Osvětimi, Sarah Berkowitzová, se k tomuto vyjadřuje slovy: „*Mlčení je skutečným zločinem proti lidskosti.*“ (Todorov, 2000, s. 258)

Dalším důvodem je pak uctít památku těch, kteří to štěstí neměli a osvobození a konce války se nedožili. Právě proto je význam memoárové literatury, vzpomínající na období holocaustu, tak ohromný. Někteří si zaznamenávali svůj život již během války, jiní sepsali své vzpomínky bezprostředně po ní, větší část přeživších ale vydává své paměti až s mnohaletým odstupem.

Objevuje se také názor, že „*Psaní memoárů neslouží prezentaci jedincem poznaného a zapamatovaného světa, ale spíše k vyrovnávání se s tímto světem a se sebou samým.*“ (Filipowicz, Zachová, 2009, s. 34) Autorky uvádí, že kvůli prožitým událostem nebylo snadné vrátit se k normálnímu životu. To, co prožily, je poznamenalo na celý život, ale aby mohly začít budovat nový, lepší život, musely se od minulosti odpoutat a soustředit se na budoucnost. Proto mnozí přeživší o tom, čím si prošli, celý život mlčí, cítí vinu, nechtějí tím své rodiny zatěžovat a ony tak často nic netuší. Eva přiznává, že se svým rodičům, kteří se během války skrývali a zkušenost s koncentračním táborem neměli, nikdy nesvěřila. Chtěla pro ně i nadále být jejich malou a šťastnou holčičkou a ne

člověkem, který přežil Osvětim. „*O noční můře, kterou jsme prožili, nikdo nemluvil. Přestože jsme byli zase spolu, byli jsme pořád sami. (...) Nemluvili jsme o táborech, skrývání a mučení, o hladu a krutosti, o osamělosti. (...) Žily jsme v zahanbeném tichu, obtěžkaném jakýmsi druhem viny nebo lítosti. Ta tíha se mnou zůstala celý život.*“ (Slonimová, 2015, s. 162-163) Také Viola uvádí, že se jí „*o tom těžko mluvilo. Snadněji s o tom říká cizímu než blízkému člověku. Dětem jsem zážitky selektovala, ale i tak jim přišly neuvěřitelné a příliš bolestné. Nechtěly slyšet, že někdo někdy týral jejich maminku. Protože to znamenalo, že se neuměla bránit, byla slabá. A to mámy být nesmějí. Mámy musí být a jsou nejsilnější na světě.*“ (Stern Fisherová, 2017, s. 161)

Todorov také píše, že toto poznání často naráží na odpor ze strany nás, nezúčastněných, jelikož nechceme naslouchat příběhům přeživších, není to pro nás příjemné. (Todorov, 2000, s. 259) Toto tvrzení potvrzuje také Viola: „*Chápu, že lidé o tom nechtějí slyšet. A ti, kteří to přežili, o tom mnohokrát nechtějí vyprávět. Zdá se jim to příliš kruté, příliš bolestné, aby to bylo možné pochopit. Protože na to se nedá jen říct: „To bylo hrozné.“ Bylo to víc než hrozné. Cizímu se ty hrůzy často říkají lehčeji než blízkým. Protože by je ranily. Ti cizí se jen leknou, otřesou odporem, možná budou pár dní hůř spát a víc objímat své děti, ale nakonec to po nich i tak sklouzne. Zůstane to v nich jako informace, ale ne jako pocit. Ale milovaným by to rozežírало duši. A to jsme nechtěli.*“ (Stern Fisherová, 2017, s. 357, 373)

Dita uvádí, že s těmi, kdo také přežili koncentrační tábory, se o této skutečnosti mluvilo snadněji než s ostatními. „*V prvních letech po návratu z koncentračních táborů jsem si své zkušenosti pamatovala velice podrobně. Když jsem se setkala s lidmi, kteří přežili jako já, mluvili jsme o Osvětimi, Terezíně a Bergen-Belsenu. Před ostatními, nezasvěcenými, to tak snadné nebylo. Cítili jsme, že to nejsou schopni pochopit.*“ (Krausová, 2018, s. 325-326)

I dnes, sedmdesát pět let od konce války, je téma holocaustu stále živé. Setkáme se s ním ve filmech i knihách, v seriálech i dokumentech, či na výstavách a přednáškách. Roste také zájem o návštěvu míst, kde se tyto hrůzy odehrávaly. Právě exkurze do Terezína, vypálené obce Lidice a samozřejmě nejobávanějšího koncentračního a vyhlazovacího tábora Osvětim, mi velmi pomohly k sepsání mé práce a důkladnějšímu zasvěcení do problematiky. Opravdu doufám a pevně věřím, že se lidstvo poučilo a zabrání tomu, aby se historie opakovala. Pamatujme na slova jednoho z přeživších, Prima Leviho „*Stalo se to, a tedy se to může stát opět. Může se to stát všude.*“ (Primo Levi (bez údajů), cit. podle Sofsky, 2006, s. 9)

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY:

Odborné publikace:

- BARNAVI, Eli, ed. *Atlas univerzálních dějin židovského národa: od časů biblických praotců do současnosti*. Ilustroval Michel OPATOWSKI, přeložil Dušan ZBAVITEL. Praha: Victoria Publishing, 1995. ISBN 80-7187-013-7.
- BARŠA, Pavel. *Paměť a genocida: úvahy o politice holocaustu*. Praha: Argo, 2011. Historické myšlení. ISBN 978-80-257-0368-7.
- BAUMAN, Zygmunt. *Modernita a holocaust*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2003. Post (Sociologické nakladatelství). ISBN 80-86429-23-7.
- NOSEK, Bedřich a Pavla DAMOHORSKÁ. *Židovské tradice a zvyky*. Vydání druhé, upravené a doplněné. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum, 2016. ISBN 9788024629964.
- FILIPOWICZ, Marcin a Alena ZACHOVÁ. *Rod v memoárech: případ Hradec Králové*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2009. ISBN 978-80-87378-11-3.
- GRÜNBERG, Karol. *SS – Hitlerova černá garda*. Přeložil Richard VYHLÍDAL. Praha: Svoboda, 1981. Členská knihnice (Svoboda).
- HOLÝ, Jiří. *Šoa v české literatuře a v kulturní paměti*. Praha: Akropolis, 2011. ISBN 978-80-87481-14-1.
- LENDEROVÁ, Milena, Tomáš JIRÁNEK a Marie MACKOVÁ. *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*. Vydání druhé, doplněné. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2017. ISBN 9788024635101.
- MOCNÁ, Dagmar a Josef PETERKA. *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha: Paseka, 2004. ISBN 807185669x.
- MÜLLEROVÁ, Luisa, ed. Adolf Hitler: *Mein Kampf: očima dneška: rešeršé, citace, komentáře*. V nakl. KMa 1. vyd. Praha: Levné knihy KMa, 2007. ISBN 978-80-7309-466-9.
- *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: Academia, 1971.
- SOFSKY, Wolfgang. *Řád teroru: koncentrační tábor*. Praha: Argo, 2006. Historické myšlení. ISBN 8072038184.
- TODOROV, Tzvetan. *V mezní situaci*. Přeložil Kateřina LUKEŠOVÁ. Praha: Mladá fronta, 2000. Souvislosti (Mladá fronta). ISBN 8020408533.
- VÁLEK, Vlastimil. *K specifčnosti memoárové literatury*. Brno: Univerzita J.E. Purkyně, 1984.

- Alena Zachová: Rodinná paměť tematizující válečný konflikt v memoárové literatuře, in: KRATOCHVIL, Alexander, ed. a kol. *Paměť válek a konfliktů: V. kongres světové literárněvědné bohemistiky Válka a konflikt v české literatuře*. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2016, s. 112–123. ISBN 978-80-88069-14-0.

Prameny:

- ARBES, Jakub. *Newtonův mozek*. Praha: J. Otta, 1920-1940.
- KRAUSOVÁ, Dita. *Odložený život: skutečný příběh osvětimské knihovnice*. Přeložil Dagmar LIEBLOVÁ. Praha: Ikar, 2018. ISBN 978-80-249-3724-3.
- ORTEN, Jiří, GROSSMAN, Jan, ed. *Deníky Jiřího Ortenu: poesie: myšlenky: zápisky*. Praha: Československý spisovatel, 1958.
- SEIFERT, Jaroslav. *Morový sloup: 1968-1970*. Praha: Československý spisovatel, 1981. České básně (Československý spisovatel).
- SLONIM, Eva. *Hvězdy nad námi: vzpomínky dítěte, které přežilo osvětimské peklo*. Přeložil Ivana HEJLÍČKOVÁ. Praha: Mladá fronta, 2015. ISBN 978-80-204-3645-0.
- STERN FISCHEROVÁ, Viola a Veronika HOMOLOVÁ TÓTHOVÁ. *Mengeleho děvče: skutečný příběh ženy, která přežila čtyři koncentrační tábory*. Přeložil Václav KRÁLÍČEK. Praha: Ikar, 2017. ISBN 978-80-249-3450-1.
- WEIL, Jiří. *Život s hvězdou*. 2. vyd. Praha: Dílo, 1949.

Periodika:

- MICHÁLEK, Emanuel. Ještě k původu slova holocaust. *Naše řeč*. 1994, 77(5), 271-272.
- SVOZILOVÁ, Nad'a. *Holocaust*. *Naše řeč*. 1991, 74(3), 162-163.

Webové zdroje:

- History of the Memorial. Memorial and museum Auschwitz-Birkenau [online]. [cit. 2019-11-26]. Dostupné z: <http://auschwitz.org/en/museum/history-of-the-memorial/>
- Osvětim. Český rozhlas [online]. Praha, 2017 [cit. 2019-11-29]. Dostupné z: <https://wave.rozhlas.cz/vic-nez-polovina-nemeckych-teenageru-nevi-co-se-stalo-v-osvetimi-a-brezince-5989264>
- Základní informace. Památník Terezín [online]. Terezín [cit. 2019-11-26]. Dostupné z: <https://www.pamatnik-terezin.cz/zakladni-informace>